

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 104, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 104, 2019

РУСКОТО ВОЕННО РАЗУЗНАВАНЕ НА БАЛКАНИТЕ В ДВЕТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА (1856 – 1876)

МИХАИЛ СИМОВ

Национален исторически музей

Mihail Simov. RUSSIAN MILITARY INTELLIGENCE ON THE BALKANS IN THE TWO DECADES AFTER THE CRIMEAN WAR (1856 – 1876)

The study reveals the activities of the Russian military intelligence on the Balkans in the two decades following the Crimean war. Given the circumstances after the Paris peace treaty Russia wasn't in a position for active interventions in South Eastern Europe, but the clear enough perspective for a future war against the Ottoman Empire, for restoring influence and prestige in the strategically important region, made necessary for St. Petersburg to plan a hypothetical campaign in South-Eastern Europe. Major part of the preparation for such developments was military intelligence, which is reflecting features of Russia's military thinking, strategic plans and general policy regarding the Balkans in the complex period between the Crimean war and the Eastern crisis of 1875 – 1878.

On the basis of documentary material and published sources the study gives some needed overview of Russia's military intelligence services in the period in question and focuses on the three main forms of information gathering activities carried out systematically on the Balkans: the work of Russian military agent in Constantinople; the intelligence missions of Russian officers on the Balkans and the role of Russia's consular network in gathering information of military interest. Attention is continuously paid to questions of how the intelligence system was organized, what kind of information was mainly gathered and how it was corresponding with Russia's policy and military strategy in the East. The documentary sources reveal that the main emphasis during this period was on the topographical intelligence, as the potential battlefields on the Balkans were not well known by the Russian military staff and were largely unmapped. Study also comes to the

conclusion that the secret intelligence and espionage were not among the principal means of information gathering in the arsenal of Russia's services in the reviewed period.

Keywords: Military intelligence, Russia, Russia and the Balkans, Military-topographic intelligence, Eastern Question.

Било под влияние на близкото тоталитарно минало, на масовите медии или шпионската литература словосъчетанието „руско разузнаване“ днес се възприема почти неизменно като синоним на страховита и всепроникваща организация, разполагаща с армия от дълбоко законспирирани и професионално обучени агенти, които не подбират средства в преследването на интересите на Русия и на нейното деспотично държавно ръководство. Тези, формирани в наши дни, представи като че ли по инерция се пренасят и върху по-отдавна отминали епохи, а присъщата за разузнавателната дейност секретност и оскъдност на документални свидетелства дава поле за появата на различни, непочиващи на сигурен изворов материал и нерядко обагрени в политически и конюнктурни краски, хипотези и твърдения. Така например, от публикации в интернет пространството и пресата можем да останем с представата, че в годините преди нашето Освобождение на Балканите действа гъста мрежа от тайни агенти на Петербург, работеща за осъществяване на руските имперски амбиции и крайно враждебна към българското националноосвободително движение. Разбира се, подобно схващане съвсем не е лишено от логика, естествено е Велика сила като Русия да води активно разузнаване в регион, където се простират нейните преки интереси. За да претендира обаче за историчност, тази логична презумпция има нужда да получи потвърждение в документалното наследство на имперските разузнавателни служби на Русия. Само обективният анализ на изворовия материал може да хвърли светлина върху въпроси, които иначе са обречени да останат неизяснени или тенденциозно и изкривено разгледани върху страниците на разработки, спадащи към жанра „строго секретно“.

До момента дейността на руското разузнаване в Югоизточна Европа е тема твърде слабо присъстваща върху страниците на научната литература както в Русия, така и у нас, което има своето логично обяснение. Дълги години архивите на разузнавателните служби на Руската империя остават недостъпни за обикновения изследовател; доколкото съществуват изследвания, почиващи на документален материал, те са дело на професионални военни, предназначени са единствено за служебно ползване в съветската армия и носят гриф на секретност¹.

¹ **Звоначарѣв**, К. Агентурная разведка. Т. 1. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914 – 1918 гг. Москва, 1929; преизд.: **Звоначарѣв**, К. Агентурная разведка. Т. 1. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914 – 1918 гг. Москва, 2005.

Едва през 90-те години на миналия век, с откриването на достъпа до архивохранилищата на руските специални служби и изчезването на идеологическия контрол върху науката, темата за разузнаването се появява върху страниците на академичната и популярната книжнина. В последните около две десетилетия в Русия са публикувани редица изследвания, чиито фокус е поставен върху институционалното изграждане и развитие на руското военно разузнаване и процеса на формиране на неговите централни и задгранични структури². Най-голям принос в изучаването на руското дореволюционно разузнаване и въвеждането в научен оборот на голямо количество документи има професионалният военен разузнавач и историк Михаил Алексеев³. За интереса към проблематиката в Русия свидетелстват и редица издадени в последно време, четива, адресирани към по-широка читателска публика⁴.

Сред чуждестранните историци, в чиито съчинения се осветляват аспекти от военното разузнаване на Руската империя, може да се посочи шведската авторка Гудрун Першон⁵, както и канадският изследовател Дейвид Шимелпеннинг ван дер Ойе⁶.

Що се отнася конкретно до югоизточния вектор на руското разузнаване, могат да се посочат няколко сериозни разработки, обхващащи периода след

² Като примери могат да се посочат: **Макаров, И.** О процессе формирования организационной структуры военной разведки Российской империи (посл. треть XIX – нач. XX вв.). – В: Многоликая история. К 70-летию Тамары Васильевны Батаевой. Москва, 1997, с. 202; **Шелухин, А.** Русская военная разведка в начале XX века (1906 – 1914 гг.). Диссертация за придобиване на научна степен кандидат на историческите науки. Москва, 1997. За по-подробна информация относно изследванията, посветени на руското разузнаване в дореволюционния период, насочваме читателя към подробния историографски преглед, поместен у **Каширин, В.** Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны. Москва, 2014, с. 31 – 53.

³ Михаил Алексеев всъщност е псевдоним, под който този автор публикува работите си. Истинското му име не е тайна за специалистите в тази област, известно е, че той е офицер, служил е в разузнаването и е доктор на историческите науки. Главните му изследвания са: **Алексеев, М.** Военная разведка России от Рюрика до Николая II: в 2 кн. Москва, 1998 и **Алексеев, М.** Военная разведка в Российской империи – от Александра I до Александра II. Москва, 2010.

⁴ **Кондрашов, В.** История отечественной военной разведки. Москва, 2014; **Болтунов, М.** Душа разведчика под фраком дипломата. Москва, 2012; **Колпакиди, А., Прохоров, Д.** Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки. Москва, 2000. Книгата е преведена и на български: Империята ГРУ: Тайните на руското военно разузнаване. София, 2001. Първата глава на това съчинение е посветена на периода до 1917 г.; Очерки истории российской внешней разведки. Т. 1. Москва, 1996.

⁵ **Persson, G.** Learning from Foreign Wars. Russian Military Thinking 1859 – 1873. Solihull, 2010.

⁶ **Схиммельпэннинг ван дер Ойе, Д.** Милютин и военная разведка России. – В: Пётр Андреевич Зайончковский. Сборник статей и воспоминаний к столетию историка. Москва, 2008.

Берлинския конгрес и главно годините непосредствено преди и по време на Първата световна война⁷. Въпросите, свързани с руското разузнаване в Юго-източна Европа в периода от средата на XIX в. до Берлинския конгрес (1878), до момента са фрагментарно разглеждани от единици автори, и то преимуществено като екскурси в изследвания с различна насоченост. Една-единствена статия на историка от Харков Олег Гоков нахвърля в едри шрихи основните аспекти от разузнавателната дейност на Русия в българските земи в периода между 1856 и 1878 г.⁸

У нас темата за руското разузнаване е застъпена като част от популярната в миналото голяма тема за руско-българското бойно сътрудничество по време на Освободителната война⁹. Без да се омаловажава трудът на българските историци, трябва да се посочи като обща слабост на техните съчинения съсредоточаването единствено върху ролята на българите в осъществяването на разузнаването, докато общата картина остава твърде неясна и размита. Разбира се, трябва да се отчете и фактът, че авторите не са имали достъп до руски архивни документи. Отделни упоменавания или кратки екскурси за помощта на един или друг български революционер или възрожденски деятел, оказвана на руското разузнаване, могат да се намерят в изследвания на Българското възраждане, биографии на бележити българи, краеведски четива и пр.

Предвид слабата проученост на безспорно важната и интересна тема, тук ще се опитаме да осветлим, доколкото това ни позволяват изворите, дейността на службите за военно разузнаване на Русия на Балканите в имащите ключово значение за по-нататъшната съдба на региона години между Кримската война и Източната криза (1875 – 1878). Основната маса от използвани източници се състои то непубликувани архивни документи, съхранявани в Руския държавен военноисторически архив (Российский государственный военно-исторический архив – РГВИА) в Москва.

⁷ **Аспновская**, М. Русская военная разведка на Балканах в конце XIX века. // *Вопросы истории*, 2002, № 11, с. 142; **Аспновская**, М. Военно-морская разведка на Балканах в период царствования Александра III. Подготовка Босфорской экспедиции. // *Вестник Московского университета*. Серия 8, история, 2004, № 3, с. 43; **Басханов**, М., **Колесников**, А. Накануне Первой мировой: русская военная разведка на турецком направлении: документы, материалы, комментарии. Тула, 2014; **Каширин**, В. Дозорные на Балканах... .

⁸ **Гоков**, О. Российская военная разведка в Болгарии в 1856 – 1878 гг. Достъпно на интернет адрес: http://ricolor.org/history/voen/bitv/xix/25_01_2011_02/ Дата на последно посещение: 16.01.2018 г.

⁹ Няколко такива примера са: **Тодоров**, Г. Ролята на българите в руското разузнаване през Освободителната руско-турска война (1877 – 1878). // *Изв. на Института за история*, 9, 1960, с. 3; **Димитров**, Ф. По въпроса за използване на българи за разузнавателна дейност в навечерието на Руско-турската война 1877/78 г. // *Военноисторически сборник*, 1959, № 2, с. 117; **Шапов**, С. Българи-разузнавачи на помощ на Западния отряд през Освободителната руско-турска война 1877 – 1878 г. // *Военноисторически сборник*, 1976, № 3, с. 24.

ФОРМИРАНЕ НА РУСКИТЕ СЛУЖБИ ЗА ВОЕННО РАЗУЗНАВАНЕ ПРЕЗ 50 – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Развитието на военното дело през деветнадесетото столетие превръща воденето на война в доста по-сложно, изискващо ресурси, планиране и логистична подготовка начинание, отколкото в предходните столетия. Това на свой ред води до нарастване на значението на военното разузнаване и се явява двигател за усъвършенстване на неговите методи. Използването на съгледвачи, които да съобщават какво има зад хълма, далеч не отговаря на нуждите на военното дело в Модерната епоха. Появява се необходимостта от системно разузнаване, провеждано не само във военно, но и в мирно време¹⁰.

На бойните полета от XIX в. армиите не представляват компактна маса, която пълководецът може да обхване с поглед и да командва движението ѝ „на око“. Усъвършенстването на огнестрелното оръжие и артилерията диктуват съответни промени в бойния строй и тактиката, понятия като бързина, мобилност и маневреност придобиват ново значение в речника на военната наука. Първата обективна нужда на военното командване е от адекватни карти на местността, които да служат за планиране и координиране на движението и действията на военните части и съединения. Самото придвижване на големи войскови контингенти изисква предварително запознаване с възможните маршрути, тяхната проходимост за колесен транспорт и артилерия, възможностите за набавяне на провизии и фураж по пътя и пр. Информация за това трябва да осигури военно-топографското разузнаване, което съставлява сериозен дял от мирновременната дейност на генералните щабове на европейските армии през XIX в.¹¹ Познаването на противника е друг ключов елемент от успеха. В Европа след Наполеон правителствата се стремят да избягват продължителни въоръжени конфликти, чийто разрушителен ефект е ясно осъзнаван. Вместо това се търси решителен успех в краткотрайни войни посредством предварителен количествен и качествен анализ на чуждия военен потенциал, което води до появата на военната статистика като специализирано направление в дейността на генералните щабове в Европа¹². Самият термин трябва да се разбира не просто като цифрово изражение на определени данни, а наука, занимаваща се със събиране, класификация и анализ на сведения за състоянието на държави и общества¹³.

¹⁰ По-подробно вж.: **Showalter**, D. Intelligence in the Eve of Transformation. Methodology, Organization and Application. – In: The Intelligence Revolution. A Historical Perspective. Proceedings of the Thirteenth Military History Symposium. Washington, 1991.

¹¹ **Irvine**, D. The Origin of Capital Staffs. // *The Journal of Modern History*, No 2, 1938, p. 173.

¹² *Ibid.*, p. 176.

¹³ **Схиммельпфвинник ван дер Ойе**, Д. Милитари и военная разведка России, с. 696 – 697.

Следвайки необходимостта от по-задълбочено и експертно наблюдение над чуждите армии, от 30-те години на века водещите държави в Европа започват практиката по прикрепяне на офицери към дипломатическите си мисии зад граница. През втората половина на XIX в. системата на военните аташета с официално въведена от европейските държави¹⁴. По този начин военното разузнаване се снабдява с постоянна легална агентура зад граница. Като цяло през деветнадесетото столетие военното разузнаване се превръща от дейност, извършвана при необходимост – по време на война или при подготовката за такава, в професионално и постоянно осъществявано направление в работата на генералните щабове на развитите държави. През втората половина на века Великите сили изграждат специализирани служби на военното разузнаване, разполагащи с централен апарат и задгранична агентура.

Формирането на системата на военното разузнаване в Русия през втората половина на XIX в. като цяло не се отличава от сходните процеси, протичащи в Европа, като тук се добавя и силният стимул за преобразувания и усъвършенстване в почти всички сфери на военната организация след злощастната Кримска война. В хода на всеобхватните военни реформи, протичащи през 60-те и 70-те години на XIX в. под ръководството на военния министър Дмитрий Милютин, се оформят структурите на централния и задграничния разузнавателен апарат.

До периода на въпросните реформи събирането на стратегически разузнавателни данни зад граница е приоритет и задължение на Външното министерство на Русия (Приказ или Колегия в различни исторически периоди), което единствено разполага с широка мрежа от официални представители в чуждите държави (посланици и консули), посредством които военно-политическото ръководство на страната получава сведения от дипломатически, военен, политически, а в зависимост от необходимостта – и от всякакъв друг характер. Информацията, пристигаща във външното ведомство от задграничната резидентура, се групира по теми или региони и под формата на бюлетени се разпраща до централните учреждения, които имат потребност от нея¹⁵. Военното командване също се ползва от сведения, получавани по посочения начин, но има ограничени възможности за осъществяване на самостоятелна разузнавателна дейност зад граница, тъй като не разполага със собствени постоянни резиденти, липсва и централен аналитичен орган.

В мирно време военното разузнаване се изразява в командироването на офицери зад граница под различни предлози – като участници в научни експедиции, комисии по разграничаване, под прикритието на пътешественици, търговци и пр. Целите на тези командировки са главно разузнавателни и включват събирането на политическа, военна, топографска и друга инфор-

¹⁴ Vagts, A. The Military Attaché. Princeton University Press, 1967, p. 15 – 36.

¹⁵ Звонарѣв, К. Агентурная разведка. Т. 1... Москва, 2005, с. 10 – 11.

мация, която впоследствие постъпва в архива на Военното министерство¹⁶. Проблемът е, че при динамичните промени във военното дело, подобряването на съобщителната инфраструктура, както и измененията на политическата сцена, тези сведения бързо губят актуалност, а редовното им допълване със „свежи“ данни е нелепа задача поради липсата на постоянна задгранична агентура на военното разузнаване. Ако до епохата на Наполеоновите войни тази система дава задоволителни резултати, то в хода на първата половина на деветнадесетото столетие тя поражда прогресивен дефицит на военна информация на фона на бързото развитие на военната организация, тактика и техника в същия период. За решаване на този проблем още през 1827 г. началникът на Генералния щаб¹⁷ на руската армия генерал Фьодор Довре предлага в меморандум до външния министър Карл Неселроде функцията по събиране на военна информация зад граница да бъде поверена на генералщабни офицери, постоянно прикрепени към посолствата на Русия, а самата информация да бъде отправяна не в Министерството на външните работи, каквато е практиката досега, а в специален комитет, който да бъде учреден към Генералния щаб. Това би снабдило военното командване както с постоянна резидентура в чужбина, така с централен разузнавателно-аналитичен орган¹⁸. Осъществяването на тази идея на практика е твърде проточено във времето, едва през 1856 г. са официално назначени постоянни руски военни агенти (военни аташета)

¹⁶ Алексеев, М. Военная разведка в Российской империи..., с. 110 – 114.

¹⁷ Тъй като занаяпред понятията *Генерален щаб* и *Главен щаб* ще съпътстват неотменно нашия текст, би следвало да внесем известно терминологично разяснение. В Русия по време на т. нар. Милотинови реформи системата на военното управление е подложена на дълбоки и нееднократни преобразувания, в хода на които органи и учреждения биват създавани, други – закривани, сливани едни с други и пр. През разглеждания период Генерален щаб съществува като отделен орган под това название само за кратък промеждутък от време (1863 – 1865), след което, при поредната серия от реформи, той е слят с Инспекторското отделение, за да образува нов върховен орган на военното управление – Главен щаб, притежаващ широки военноадминистративни провощимости и отговорен за действията по събиране на разузнавателна информация. Генерален щаб продължава да се използва не като наименование на учреждение, а като понятие, отнасящо се към сферата на военна научната дейност, свързана с подготовката и провеждането на военни кампании. В други случаи обаче Генерален щаб може да обозначава спомагателен щабен орган на дивизионно или по-висше ниво. Под понятието *генералщабни офицери* следва да се разбира корпус от специално подготвени офицери, възпитаници на Императорската военна академия, които се смята, че имат нужната теоретична подготовка и знания за служба в сферата на военното разузнаване. За подробности насочваме читателя към: **Глишоцкий, Н.** История русского Генерального штаба. Т. 1. 1698 – 1825 г. Санкт Петербург, 1883; Т. 2. 1826 – 1855 г. Санкт Петербург, 1894; **Макшеев, Ф.** Генеральный штаб. Сравнительный очерк современного устройства его в армиях – русской, германской, австрийской, французской и австрийской. Санкт Петербург, 1899. **Меннинг, Б.** Пуля и штык. Армия Российской империи 1861 – 1914. Москва, 2016, с. 27 – 33.

¹⁸ **Persson, G.** Learning from Foreign Wars..., p. 48.

във Висна, Париж, Лондон, Берлин и Константинопол. Утвърдена от императора е и инструкция, която регламентира задължения на тези резиденти и вида сведения, които те трябва да донасят директно до военния министър¹⁹. С това е направена първата стъпка към отделяне на стратегическото военно разузнаване от Външното министерство и предаването му в ръцете на военното ведомство.

През 60-те години на столетието, в хода на най-активните военни реформи, ръководени от Дмитрий Милютин, се формира и централният апарат на руското военно разузнаване. През есента на 1863 г. император Александър II утвърждава за срок от две години експериментална структура на централния орган на военното управление в състава на Военното министерство, наречен Главно управление на Генералния щаб (ГУГЩ), в чийто състав влизат две отделения с разузнавателни функции – 2-ро Азиатско и 3-то Военнонаучно. При следващата серия от реформи тази структура е подложена на нова реорганизация. През 1865 г. е учреден нов върховен орган на военното управление – Главен щаб на руската армия, в състав от седем отделения, като дотогавашното 3-то отделение на ГУГЩ става 7-мо отделение на Главния щаб, запазвайки предишните си функции. Две години по-късно, през март 1867 г. вече като самостоятелен орган, подчинен на Главния щаб, е учреден Военнонаучен комитет (рус. Военно-ученый комитет), поемащ функциите по събиране, обработка и анализ на разузнавателни сведения, за страните от Европа и Ориента²⁰. Начело на този комитет застава генерал Николай Обручев.

Организирането на централния апарат на военното разузнаване на Русия във втората половина на XIX в. и учредяването на института на военните агенти не намалява ролята на Външното министерство в събирането на информация зад граница. То запазва контрола си над цялата задгранична агентура, самите военни агенти са служебно подчинени на оглавяващите дипломатическите мисии, към които са прикрепени, а предвид малкия брой на резидентите на военното ведомство, посланици и консули продължават да събират военна информация.

Като цяло през 50 – 70-те години на деветнадесетото столетие Русия формира централна и задгранични структури, занимаващи се с добиването, анализа и систематизацията на военна информация, като това се оценява от изследователите като начало на съвременното военно разузнаване на Руската империя²¹. В течение на разглеждания период неговата организация и институционално устройство са непостоянни и в голяма степен имат експериментален характер, но в същото време военното разузнаване и неговите агенти са

¹⁹ Алексеев, М. Военная разведка России..., с. 367 – 375.

²⁰ Пак там, с. 206.

²¹ Пак там, с. 62 – 63; Схиммельбушник ван дер Ойе, Д. Милютин и военная разведка России, с. 700.

натоварени със задачи, имащи важно значение за стратегическите интереси на Русия, превъоръжаването на нейната армия и пр.²² Подобна констатация би следвало да важи и по отношение на Балканите и Черноморския басейн, където Русия има най-преки интереси след Кримската война; поради това проследяването дейността на руското военно разузнаване в този стратегически важен регион в годините, предхождащи руско-турската война от 1877 – 1878 г., представлява несъмнен интерес.

БЛИЗКОИЗТОЧНАТА ПОЛИТИКА НА ПЕТЕРБУРГ СЛЕД 1856 Г. И ПОТРЕБНОСТТА ОТ РАЗУЗНАВАНЕ

Злополучната Кримска война, с всички нейни последици във външно- и вътрешнополитическо отношение, слага край на епохата на „дълбоко политическо замразяване“, както един автор нарича 30-годишното управление на император Николай I (1825 – 1855)²³. В резултат на политическата недалновидност, необмислената дипломатия и военните неуспехи Петербург е принуден да приеме един мирен договор, който силно накърнява руските позиции в Югоизточна Европа и нанася тежък удар върху престижа и самочувствието на Русия като Велика сила. Клаузите на Парижкия мир, международната изолация и началото на тежки, но наложителни вътрешни реформи са факторите, които правят неизбежна по-сдържаната блискоизточна политика, но това съвсем не означава оттегляне на Русия от традиционната нейна сфера на влияние. Въпреки че Европейският концерт отнема на Петербург изключителните му права в Югоизточна Европа и Черноморския басейн, царското правителство, а също и руската общественост, продължават да виждат Балканите като неразривно свързани с Русия по силата на общите вяра и славянски произход. Обективните обстоятелства обаче налагат премерена и обмислена политика, съобразена с международната обстановка и временната слабост на страната. Страхът от повторение на кримския сценарий също диктува внимателни ходове на международната арена.

Не особено кореспондираща с руското желание за временно „замразяване“ на Източния въпрос е ескалацията на националноосвободителните движения на балканските народи през разглеждания период. Навлизашата в решителна фаза антиосманска борба в комбинация с пресичащите се интереси на Великите сили създава динамична ситуация, в която царското правителство

²² По въпроса за ролята на военните агенти в превъоръжаването на руската армия през 60-те – 70-те години на XIX в. вж.: **Ильина**, Т. Деятельность военных агентов по перевооружению русской армии в период военной реформы 60-х – 70-х годов XIX века. Дисертация за придобиване на научна степен кандидат на историческите науки. Санкт Петербург, 2010.

²³ **Mosse**, W. *Perestroika under the Tsars*. London, 1992, p. 19.

трябва да се ориентира бързо и да действа подобавашо за укрепване на своите накърнени позиции в Югоизточна Европа. Особените връзки с християнските народи на Балканите, които Петербург грижливо изгражда в предходните десетилетия, остават основен опорен стълб в политиката на царското правителство с тази разлика, че акцентът вече пада повече върху славянството, отколкото върху православието.

По отношение на Високата порта, през двете десетилетия след Парижкия мир, Петербург се стреми да поддържа приятелски отношения, съответстващи на стремежа за запазване на мира на изток. Без съмнение обаче тези отношения много лесно и бързо биха могли да преминат в агресивно-конфронтационни, както вече неведнъж се е случвало, още повече че нерешеният Източен въпрос чертае ясна перспектива за нов руско-османски въоръжен конфликт в недалечно бъдеще. Държавният и военен елит на Русия ясно съзнава, че да се изтрие срамното петно от кримското поражение и да се възвърнат изгубените позиции на изток ще бъде възможно само със силата на руското оръжие. Този конфликт обаче трябва да е в момент, когато Русия е възстановила силите и международните си позиции и може решително да защити с оръжие своите интереси на изток. Предвид нестабилната ситуация в европейските владения на султана, много вероятно е и Русия да бъде принудена от обстоятелствата да прибегне до военна намеса и без да се чувства достатъчно подготвена за това, както и всъщност се случва през 1877 г. В този смисъл в годините на мирно съжителство пред Петербург стои необходимостта от подготовка за военна намеса срещу Османската империя на превърналия се вече в традиционен Балкански боен театър. Уроците от Крим диктуват и различна военна стратегия, залагаша на бързи и решителни действия, които да не дадат възможност за образуване на антируска коалиция, както в последната война. Всичко това изисква необходимост от по-задълбочено разузнавателно изучаване на Балканския полуостров като вероятен театър на военни действия и на Османската империя като възможен противник.

Както вече беше отбелязано, в годините, предшествващи Кримската война, Военното министерство на Русия изпитва отчетлив недостиг на обилна военноразузнавателна информация в мирно време. Балканите в частност, макар и да представляват важен вектор във външната политика и военната стратегия на Петербург, до средата на XIX в. не са подложени на системно разузнавателно изучаване от страна на руското военно ведомство главно поради липсата на постоянна агентура в региона. Перспективата за нова война на изток, и то при възможно доста по-усложнена военнополитическа обстановка, протичащият след 1856 г. процес по изграждане на централния апарат на разузнаването и нарастващите потребности от информация на военното командване създават обстоятелства, предполагащи по-активно военно разузнаване на Русия в Югоизточна Европа.

За първи път постоянен военен представител на Русия в Константинопол се появява през 1849 г. Тогава като постоянен кореспондент на Военното министерство е изпратен полковникът от генералния щаб Тизенхаузен. В неговите функции влиза събирането на сведения от военен характер, и по-конкретно данни за числеността, материално-техническото състояние на османската армия и флот, а също и за присъствието и дейността на западни офицери сред командния състав²⁴. След смъртта на Тизенхаузен през март 1850 г. на негово място е назначен полковник Карл Остен-Сакен, който в оставащото време до началото на Кримската война изпраща в донесения до военния министър подробна информация за въоръжените сили на Портата, рекрутската система, устройството на централното военно управление, реформените усилия и пр.²⁵ Присъствието на тези двама кореспонденти на Военното министерство, както са наричани в руските документи, в османската столица не е уредено в международноправно отношение, те нямат статут на официални представители, не са конкретно формулирани задълженията и функциите им. Едва след Кримската война Петербург пристъпва към официално въвеждане на системата на военните агенти, като през юни 1856 г. височайше утвърждение получава инструкцията към агентите на Военното министерство. В 16 точки са формулирани техните задължения и вида сведения, които те трябва да донасят до военния министър. Това са данни за: 1) числения състав и разположението на сухопътните и морски сили на съответната страна; 2) въоръжението и материалното обезпечаване на войските; 3) придвижването на военни контингенти със стремеж да се отгатнат техните цели; 4) състоянието на крепостите и предприеманите фортификационни работи; 5) опитите на съответното правителство за превъоръжаване и модернизация на армията; 6) провеждани военни маневри; 7) бойния дух сред войниците и господстващите схващания за военното дело сред офицерството; 8) състоянието на различните части на военното управление – артилерийско, инженерно, медицинско и пр.; 9) всички забележими преобразувания във военната организация, въоръжението и обмундировката; 10) най-новите военни съчинения, както и карти и планове, които биха представлявали интерес; 11) състоянието и организацията на военноучебните заведения; 12) устройството на генералния щаб и нивото на подготовка на офицерите; 13) възможностите за придвижване на войски по железопътната мрежа; 14) военната администрация и нейното усъвършенстване. В последните две точки се заявява, че военният агент е длъжен да събира тези сведения с най-висока степен на внимание и избягвайки всякакви действия, които могат да породят подозрения у местното правителство. Също така той е подчинен на началника на мисията, в която се намира, и е длъжен да докладва събраните сведения на него, преди да ги отправи във Военното минис-

²⁴ Алексеев, М. Военная разведка в Российской империи..., с. 124.

²⁵ РГВИА, ф. 450, а. с. 39.

терство²⁶. Една от петте столици, където са назначени първите руски военни агенти, е Константинопол²⁷. В продължение на следващите две десетилетия това остава единствената длъжност на руското военно ведомство в региона на Балканите и Османската империя²⁸. Военният агент на Русия в Константинопол е със статут на официален представител в османската столица и се ползва с всички произтичащи от това привилегии.

Институтът на руския военен агент в Константинопол – създаване, функции и еволюция

През юни 1856 г. император Александър II лично назначава военни представители в пет европейски столици – Париж, Лондон, Висна, Берлин и Константинопол, като тези агенти трябва да се ръководят в своята дейност от съставената по същото време и вече цитирана тук инструкция²⁹. За поста в османската столица е избран шабс-капитан Виктор Антонович Франикини, произхождащ от гръцки фанариотски род, възпитаник на Артилерийското училище в Петербург, постъпил на служба през 1840 г., участник в отбраната на Севастопол по време на Кримската война³⁰. На новата си длъжност в Константинопол той остава до 1870 г., когато е заменен от Александър Семьонович Зельони. Зельони получава образование в Лазаревския институт за източни езици в Москва, където овладява турския език, впоследствие завършва Николаевската генералшабна академия в Петербург и постъпва на генералшабна длъжност в Кавказкия военен окръг през 1864-та. През април 1870 г., малко преди назначението си в Цариград, е произведен в чин полковник³¹.

²⁶ Фотокопие на документа е поместено у: **Алексеев**, М. Военная разведка России... с. 367 – 375.

²⁷ Очерки истории российской внешней разведки, с. 151.

²⁸ По време на нашата работа в РГВИА беше открито архивно дело, фигуриращо в описите под заглавие „Донесения на руския военен агент в Гърция Озеров за организацията на гръцката армия, 1858 – 1860“. (РГВИА, ф. 434, оп. 1, а. е. 10.) Самото дело съдържа сведения на френски език за въоръжените сили на Гърция, но не и информация за автора и начина, по който те са събрани. При всяко положение не може да става въпрос за официален агент на военното ведомство, тъй като такъв не фигурира в други извори, още повече че в дадения период официално длъжността се именува според града, а не държавата на пребиваване. Тук по всяка вероятност става въпрос за пълномощния министър на Русия при гръцкия двор Александър Петрович Озеров, който бил патоварен и със задачата по събиране на статистически сведения за армията на кралството. Впоследствие при съставянето на архивните описи явно той е бил вписан погрешно като военен агент на Русия в Гърция, какъвто пост в този период не съществува.

²⁹ **Алексеев**, М. Военная разведка в Российской империи... с. 184.

³⁰ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 362 – 365.

³¹ Списание генералам по старшинству. Санкт Петербург, 1903, с. 173.

Важно е да се отбележи, че съгласно инструкциите, военният агент на Русия в Константинопол е подчинен на оглавяващия дипломатическата мисия в османската столица, длъжен е да го държи в течение на своята дейност и да се обръща към него по всякакви въпроси, свързани с нея, вкл. и при необходимост от отпускане на екстремно необходими финансови средства. Редовната заплата на този резидент се поема от бюджета на Военното министерство³². Основен извор, хвърлящ светлина както върху личната дейност на офицерите Франкини и Зельони, а също така и върху работата на руското разузнаване на Босфора, са техните донесения, съхранявани в РГВИА.

Първото донесение на капитан Франкини от Константинопол носи дата 25 август 1856 г. и е посветено на изтеглянето на съюзните войски от Османската империя след края на Кримската война³³. Занапред руският военен агент пише средно два пъти месечно лично до военния министър, като честотата на отправяне на докладите може да зависи от конкретните условия и необходимостта определена информация да бъде спешно сведена до вниманието на Петербург. До 1864 г. донесенията се пишат само на френски, като след тази година започва да се използва руски език. Това е свързано с приетите по същото време ревизирани инструкции към военните агенти, които изискват осъществяването на кореспонденция на руски език³⁴. Физическото доставяне на информацията от Константинопол до Петербург става чрез функциониращата дипломатическа поща, която използва морски транспорт до Одеса, откъдето донесенията пътуват по суша до руската столица³⁵. В случай че доставяната информация е особено важна и секретна, се използват специални куриери³⁶.

Инструкциите към военните агенти не оставят място за съмнение, че тяхната работа се състои на първо място в събирането на сведения за въоръжените сили на съответната страна, в която те резидират. Важно е да се отбележи тази точка от инструкциите от 1856 г., която уточнява, че събраните сведения, и особено тези, засягащи политическите отношения, трябва да бъдат предоставяни на посланика преди отправянето им до военния министър³⁷. Това дава ясно да се разбере, че освен събирането на статистически данни за въоръжените сили на дадената страна, от военния агент се очаква, или поне се предвижда, доставянето и на политическа информация. Един прочит на донесенията на капитан Франкини от османската столица потвърждава това и показва доста широк спектър на събираните сведения. В годините непосредствено

³² Persson, G. Learning from Foreign Wars..., p. 53.

³³ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 1.

³⁴ Persson, G. Learning from Foreign Wars..., p. 57.

³⁵ По-подробно за пощенските връзки между Константинопол и Петербург вж. у: Кудрявцева, Е. Русские на Босфоре. Российское посольство в Константинополе в первой половине XIX века. Москва, 2010, с. 48.

³⁶ Вж. напр.: РГВИА, ф. 45, оп. 1, а. е. 93, л. 64.

³⁷ Алексеев, М. Военная разведка России..., с. 374.

след Кримската война основни постоянно присъстващи кръгове от въпроси в докладите на военния агент са тези, свързани с враждебната на Русия полска емиграция в Османската империя, проектите за железопътно строителство в европейската и азиатската част на Турция, плачевното финансово положение и проникването на западни капитали в империята, както и, разбира се, състоянието на султанската армия и флот. В донесение от септември 1857 г. например руският военен агент дава сведения за бедственото, според думите му, положение на поляците от бившия англо-полски легион на граф Замојски, настъпило поради неизпълнените от страна на Високата порта обещания към тях. По-нататък се съобщава за сключен договор за построяването на железен път от Черна вода до Кюстенджа, дават се сведения за предприетите от артилерийското ведомство действия по възстановяване и въоръжаване на дунавските крепости, както и плановете на министерството за реорганизация на артилерийските полкове³⁸. Разнообразието от засягани в донесенията теми се допълва от съобщения за здравословното състояние на султана, ускореното финансово затъване на империята, правителствените рокади, настроенията сред войниците в столичния гарнизон и пр.³⁹

Разбираемо, най-подробно руският военен агент описва османските въоръжени сили, техния числен състав, разположение, състояние, материално положение, плановете за военни реформи на правителството и пр. Макар и на пръв поглед обширни и детайлни, донесенията, особено в началото, невинаги са изчерпателни. Както сам отбелязва Франкини, да се добият точни сведения за числеността и разположението на военните части във вътрешността на империята често представлява нелека задача, поради което той понякога се ограничава само в общи описания⁴⁰. Според руския военен агент последната война (т. е. Кримската война) е довела османската държава до изтощение, имашо солидни финансови измерения, армията и флота са в период на възстановяване, а сегашното им състояние е плачевно⁴¹. „В настоящото време правителството се отнася към армията по най-пренебрежителен начин, дори и в столицата. Войниците и офицерите не се получавали заплати и продоволствие от 5 месеца, тъй като хазната е празна... Числеността на армията не се увеличава, а намалява заради некадърното управление“ – пише Франкини през септември 1860 г.⁴² Възцаряването на султан Абдул Азис се отчита като предпоставка за ускоряване на мерките за усиление на армията и флота, което и се потвърждава още от първите действия на новия османски владе-

³⁸ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 424 – 430.

³⁹ Пак там, а. е. 64, л. 71 – 72.

⁴⁰ Пак там, а. е. 57, л. 117.

⁴¹ Пак там, а. е. 58, л. 205.

⁴² Пак там, а. е. 61, л. 81 – 82.

тел⁴³. През 60-те години вече се наблюдават отчетливи усилия по повишаване боеспособността на султанската армия, нещо за което военният агент информира доста подробно, акцентирайки върху мерките по превъоръжаване с модерни оръжейни системи. С особено внимание Русия посредством своя военен агент следи действията на османските войски в Черна гора през 1861 – 1862 г. Капитан Франкини, въпреки горните констатации, оценява доста високо подвизите на армията под предводителството на Омер паша Латас и заявява, че в сегашното си състояние султанските въоръжени сили притежават всички необходими елементи за по-нататъшното развитие, но за целта се нуждаят от добре образовани и подготвени командири, каквито тогава определено не достигат⁴⁴.

Освен че събира сведения за османската армия, Франкини се занимава и с разузнавателно-аналитична работа. През ноември 1860 г. той предлага на вниманието на Петербург подробен стратегически разбор на бъдещ военен конфликт с Османската империя. Отчитайки всички неблагоприятни промени, настъпили след 1856 г. в международен и регионален план, военният агент подчертава важността на един съюз с хабсбургския двор в случай на конфликт с Високата порта, както и необходимостта от щателно планиране и предварителна подготовка на бъдещата кампания, чийто политически залог ще бъде много висок – окончателното решаване на Източния въпрос⁴⁵.

В донесенията на военния агент присъства почти неотменно и информация от чисто политическо естество, засягаща делата на Портата и събитията в османския двор, дават се нередко и характеристики на лица от управляващия елит. Султан Абдул Меджид I (1839 – 1861) капитан Франкини описва като мекушав, слабохарактерен управник, чийто незаинтересованост към държавните дела ускорява потъването на империята във финансовата пропаст и му печели множество противници сред собственото обкръжение. Това именно става и причина за организирането на неуспешен заговор срещу султана с цел издигането на престола на неговия брат Абдул Азис⁴⁶. Бъдещият султан, в рязък контраст с неговия брат, се охарактеризира като човек със силно присъствие, отличаващ се със „строгост в живота“, и чисто възцаряване би могло да спомогне за въвеждане на известен порядък в държавните дела⁴⁷. В османското правителство, според Франкини, няма нито един безкористен човек, само безделници, мислещи единствено за удоволствията от живота и съперничаещи си по коварство и интригантство. „За да излезе от настоящото положение Турция има нужда от 1) безкористни хора, 2) пари и 3) армия. Първите две липс-

⁴³ Пак там, л. 128.

⁴⁴ Пак там, а. с. 78, л. 30 – 31

⁴⁵ Пак там, а. с. 64, л. 46 – 64.

⁴⁶ Пак там, а. с. 60, л. 82 – 83.

⁴⁷ Пак там, а. с. 64, л. 71 – 72.

ват, а ако не се предприемат нужните мерки, армия също няма да има⁴⁸ – пише военният агент през есента на 1860 г.⁴⁹ И все пак в противоречие със собствените си думи той откроява способни и дейни хора сред османския военен елит като Мехмед Емин Фуад паша, под чието „твърдо и разумно“ управление османската армия е постигнала забележим напредък, вкл. и по отношение на изкореняването на злоупотребите⁴⁹.

Още от самото начало на пребиваването си в османската столица капитан Франкини обръща внимание и на елементи от реалностите в Османската империя въобще, несвързани с военното дело, но представляващи традиционен интерес за Петербург. Използвайки като повод екзекуцията на българска жена във Варна по заповед на турски паша, военният агент се впуска в задълбочени разсъждения относно положението на християнското население под властта на султана. „Кой сега представлява Османската империя – пита реторично Франкини – облеченият в европейски костюм чиновник, говорещ френски език, или примитивният турчин, съхранил фанатизма и дивашката природа на своите деди?“⁵⁰ Заключението, до което той стига, е, че всички реформи и прокламации в духа на справедливостта и равенството остават в голямата си част неприложими не поради липсата на желание и способности на немюсюлманското население да се възползва от даваните му права, а заради неизкоренимия фанатизъм и репресивен характер на османската държава.

Българо-гръцкият църковен спор, един повече политически, отколкото религиозен въпрос, чието развитие се следи зорко от Петербург, също често намира място на страниците на донесенията на капитан Франкини. Военният агент изпраща и печатни материали и брошури, в които българите излагат своята кауза⁵¹.

Освен че събира сведения от мястото на своето постоянно пребиваване на Босфора, военният агент извършва и пътувания във вътрешността на страната. Съвсем скоро след пристигането си в Константинопол през октомври 1856 г., Франкини посещава Солун именно с разузнавателна цел. Неговият отчет за пътуването представлява интересен документ преди всичко с това, че посочва някои слабости във военното разузнаване на Русия на Балканите, които са налице и през следващите десетилетия. Военният агент съобщава на своето началство, че не е успял да събере всички необходими сведения и посочва като причина за това твърде неразвитата руска агентурна мрежа в района. Той съобщава, че в Солун е установил контакт с консула на Русия Муцохиди, който обаче не е могъл да му предостави подробна информация за военната обстановка във вътрешността на страната, тъй като той самият поддържа

⁴⁸ Пак там, л. 80.

⁴⁹ Пак там, а. е. 73, л. 28.

⁵⁰ Пак там, а. е. 57, л. 19.

⁵¹ Пак там, а. е. 66, л. 11 – 34.

единствено частна кореспонденция със свои информатори в Янина, Лариса и Серес, която е непълна и нередовна. „В голям и важен военен и политически център като Битоля, където Англия, Франция и Австрия имат свои агенти [консули], Русия не разполага с никого“ – добавя Франкини, подчертавайки необходимостта от назначаването в този град на руски резидент (консул), който би могъл да осъществява наблюдение и над албанските земи⁵². Идеята на военния агент явно е взета под внимание в Петербург, съдейки и от бележка в полето на самия документ, гласяща, че предложението ще бъде обсъдено с външния министър Горчаков⁵³. По-нататък донесението продължава с описание на военната обстановка в Македония и Тесалия и количеството османски войски в тези провинции, което явно е и изначалната цел на пътуването.

От цитирания документ става съвсем ясно, че при отсъствието на разгърнатата резидентурна мрежа на военното разузнаване, руските консули във вътрешността на Балканите по презумпция се възприемат и като агенти, които биха могли да събират информация, необходима на военното ведомство. Кадровата слабост на разузнаването е осъзнат проблем в очите на първия военен агент на Русия в Европейския югоизток, но Военното министерство така и не предприема действия по разширение на своята агентурна мрежа в региона до края на разглеждания период.

Съвсем скоро след учредяването на поста на военния агент в Константинопол, на преден план изплува въпросът за финансовото обезпечение на неговата разузнавателна дейност на Босфора. Годишната заплата, която капитан Франкини получава от Военното министерство, е в размер на 1500 рубли, като извънредни средства му се полагат при извършването на пътувания извън мястото на постоянно пребиваване⁵⁴. Още през ноември 1856 г. Франкини се обръща към своето началство с молба да му бъдат отпуснати допълнително от 1000 до 1500 рубли годишно, тъй като в своята работа той среща необходимостта да прави „подаръци“ на лица, снабдяващи го с полезна информация. В тази връзка военният министър Николай Сухозанет* пише до държавния канцлер, молейки въпросната сума да бъде отпусната от бюджета на руската мисия в Константинопол⁵⁵. Отговорът на княз Горчаков е отрицателен – руското посолство не разполага със свободни средства, които да бъдат предоставени на военния агент⁵⁶. В крайна сметка по височайшата воля на императора е разрешено на капитан Франкини да се отпуснат 1000 сребърни рубли го-

⁵² Пак там, л. 72 – 74.

⁵³ Пак там, л. 74; а. с. 60, л. 98.

⁵⁴ Пак там, а. с. 57, л. 383.

* Генерал-адютант Николай Онуфриевич Сухозанет заема поста военен министър в периода 1856 – 1861 г.

⁵⁵ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. с. 57, л. 87.

⁵⁶ Пак там, л. 94.

дишно от бюджета на Военното министерство, като тази сума трябва да се използва изключително за правенето на „подаръци“ на неговите информатори. Парите военният агент ще получава от главата на дипломатическата мисия в Константинопол не наведнъж, а при конкретна необходимост, като трябва да представя пред него отчет за разходването на всяка отделна сума⁵⁷. Средствата впоследствие ще бъдат възстановявани от Военното министерство⁵⁸.

Въпросът за „подаръците“, с които капитан Франкини дарява своите информатори, подвиг безспорно интересния въпрос за тайната агентурна работа, провеждана от руския военен представител в Константинопол. За съжаление, при отсъствието в неговите донесения на подробна информация за тази част от дейността му, да се възстанови в детайли мрежата от информатори, с които той работи, е невъзможно, но все пак отделни упоменавания ни дават възможност да придобием известна обща представа. Така например, през декември 1856 г. Франкини информира военния министър, че при търсенето на средства за получаване на верни сведения е установил контакт с човек с големи способности и „добри познания за Изтока“. Името на това лице е Максимилиан Щайн, немец по произход, служил в Австрийския генерален щаб и в армията на Дон Карлос в Испания, участник в Унгарското въстание от 1848 г., впоследствие емигрант в Османската империя, където приема исляма и името Ферад паша. На османска служба достига до чин генерал-майор и по време на Кримската война е началник-щаб на армията на Омер паша. След войната, „загрижен за своето бъдеще“, Ферад паша предлага услугите си на руския военен агент и изразява желание да постъпи на служба в руската армия. Вероятно не без съответния „подарък“ той съобщава на Франкини османски план за изпращане на експедиция, съставена от черкезки партизани в Кавказ през март следващата година⁵⁹. Тази информация военният министър предоставя на вниманието на външния министър Горчаков и командващия войските в Кавказ ген. Барятински⁶⁰. Капитан Франкини получава секретни инструкции, в които се казва, че сведенията на Ферад паша се възприемат в Петербург като недостовърни, или в най-добрия случай силно преувеличени, но въпреки това на военния агент се възлага да поддържа близки отношения с това лице, което може да бъде полезно на Русия за в бъдеще⁶¹. Относно евентуалното постъп-

⁵⁷ За съжаление, такива финансови отчети не бяха открити по време на нашата работа в РГВИА. Вероятно е тези документи да се съхраняват в архивните фондове на руското посолство в Константинопол в Архива на външната политика на Руската империя, който остана закрит за читатели до завършването на настоящия текст. Прочуването на отчетите за разходването на тези средства би могло да отговори на въпроси, свързани с мрежата от информатори, с която работи военният агент на Русия в османската столица.

⁵⁸ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 97 – 98.

⁵⁹ Пак там, л. 167 – 168.

⁶⁰ Пак там, л. 173.

⁶¹ Пак там, л. 178.

ване на немца на руска служба ген. Барятински изразява мнение, че подобни приключения, изоставили родината си като Щайн, рядко могат да принесат някаква полза⁶². Явно на Ферад паша е отредена ролята на руски шпионин сред османския генералитет, което се потвърждава и от по-нататъшни донесения на капитан Франкини. През март 1857 г. военният агент съобщава, че Ферад го е уведомил за подготвена от англичаните и Високата порта пратка с оръжие, предназначена за кавказките бунтовници⁶³. Впоследствие от Военното министерство отбелязват, че точността на това донесение се е потвърдила напълно и отдават на Франкини заслугата за разкриването на „англо-турските интриги“⁶⁴.

Друго лице, с което военният агент установява връзка, е полският емигрант Тома Вербицки, намиращ се на служба в казашкия полк в състава на османската армия. Както вече споменахме, дейността на полската емиграция в Османската империя е въпрос от първостепенен интерес за Русия и съответно се намира под наблюдението на руското разузнаване. Както и Щайн, Вербицки сам търси контакт с руската дипломатическа мисия в Константинопол и заявява готовност да служи на царското правителство. И неговото предложение е отклонено, но капитан Франкини е инструктиран да влезе в по-тесни контакти с него, тъй като: „За нас е полезно да имаме в турската армия човек предан на нас, от чийто услуги можем да се ползваме“ – пише военният министър Сухозанет⁶⁵.

Тези и някои други примери, за които могат да се намерят сведения в документацията, говорят за агентурно-вербовъчна дейност, извършвана от военния агент на Русия в Константинопол, чийто обект са лица от немюсюлмански произход; податки за съществуването на шпиони-мюсюлмани в държавния и административен апарат на Османската империя, които да работят във връзка с руския военен агент, не се откриват. Основният обем от информацията, съдържаща се в донесенията, видимо е базирана на публично достъпни източници. Самото Военното министерство дава висока оценка за работата на своя агент през първата година от пребиваването му в османската столица: „Щабс-капитан Франкини не само събра и достави във Военното министерство всички възможно най-пълни сведения за Турция във военно отношение, но и продължава да изпраща най-първи, най-верни и интересни донесения за всичко случващо се в османската Порта и за разни правителствени лица“ – пише военният министър Сухозанет през юни 1857 г.⁶⁶

⁶² Пак там, л. 192.

⁶³ Пак там, л. 275 – 276.

⁶⁴ Пак там, л. 382.

⁶⁵ Пак там, л. 351.

⁶⁶ Пак там, л. 381 – 382.

Сведенията, изпращани от капитан Франкини, очевидно не просто биват трупани в канцелариите на Военното министерство, но и получават дължимото внимание от страна на държавните институции, вкл. и на най-високо ниво. За това може да се съди от придружаващата донесенията преписка, която дава възможност да се проследи пътят на информацията от Константинопол до централните руски учреждения. Военният министър постоянно препраща „за прочитане“ доклади на военния агент до външния министър, директора на Азиатския департамент, генерал-квартирмайстера генерал Ливен*, началника на инспекторския департамент към Главния щаб и до други висши военни и политически ръководители в зависимост от съдържанието на конкретния документ. Нерядко сведения, събрани от капитан Франкини, достигат до Петербург и като част от докладите на посланика в османската столица. Не може да се подмине и фактът, че една голяма част от донесенията на Франкини (около 1/2 от тях) попада на бюрото на императора, за което свидетелстват бележки, указващи, че въпросният документ е бил прочетен от Александър II⁶⁷. Нерядко се срещат и кратки собственоръчни бележки и отметки на държавния глава, гласящи например „Доста любопитно.“⁶⁸, „Съвсем справедливо.“⁶⁹, „Да се съобщи на министър Горчаков.“ и пр.⁷⁰ Всичко това потвърждава факта, че на докладите на военния агент в Константинопол се гледа като на ценен източник на информация. Изпращани от него донесения постъпват и в редакцията на официалния орган на руското Военно министерство „Военен сборник“, където служат за съставянето на редовната рубрика „Военно обозрение“ (впоследствие „Международно военно обозрение“)⁷¹.

Като цяло руският военен агент в Константинопол се очертава като един резидент, чиято дейност не се ограничава единствено в разузнавателното изучаване на османските въоръжени сили, а събираната от него информация излиза далеч извън рамките на строго статистическите данни. Както се вижда, докладите на капитан Франкини съдържат разнообразни сведения, засягащи аспекти от вътрешнополитическия живот в Османската империя и редица въпроси, имащи отношение към руските интереси в региона. Ако се направи едно сравнение между донесенията на военния кореспондент на Русия Остен-Сакен от месеците преди Кримската война и донесенията на Франкини, веднага прави впечатление, че последните съдържат далеч по-широк и разнороден спектър от сведения, не липсват и разгърнати военно-политически

* От 1855 до 1861 г. Вилхелм Карлович Ливен е генерал-квартирмайстер на Главния щаб и началник на Корпуса на военните топографи.

⁶⁷ Тези бележки гласят най-често: „Государ император изволил читать“. Вж. напр. РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 257.

⁶⁸ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 61, л. 12.

⁶⁹ Пак там, л. 49.

⁷⁰ Пак там, л. 61.

⁷¹ Пак там, а. е. 68, л. 62 – 63.

анализи, демонстриращи задълбочено вникване в калейдоскопа от фактори, които определят настоящата ситуация и чертаят необходимите ходове на Петербург на изток. Това дава възможност на Военното министерство да бъде постоянно в течение на случващото се в Константинопол и да следи отблизо развитието на османските въоръжени сили, както и техните действия в различни краища на империята. От тези сведения се ползва не само военният министър и висшето командване на армията, но и Външното министерство, като донесения на Франкини, съдейки от съпътстващата преписка, нерядко попадат на бюрото на министър Горчаков.

В началния етап от съществуването на длъжността военен агент в Константинопол и въобще на института на военните агенти в Русия, може да се констатира известно „опипване на почвата“, или с други думи – търсене на по-ефективни методи за събиране и систематизиране на информация. Донесенията на капитан Франкини, както виждаме, не следват определена форма, съдържат най-разнообразни сведения и напомнят като цяло докладите на един дипломат с тази разлика, че обръщат засилено внимание на военните въпроси. Същевременно в Петербург все още не съществува специализирана служба, която да се занимава с анализа на получаваните сведения и воденето на редовна военна статистика за чуждите държави. При липсата на точна и ясна регламентация на дейността на военните агенти качеството на тяхната работа остава да зависи в голяма степен от личните им способности. Трябва да се признае, че Виктор Франкини доста успешно се справя със своята служба, за което свидетелстват донесенията му, даващи един доста детайлен и широк поглед върху военната и политическата обстановка в Османската империя. За сравнение военният агент в Лондон Новитски изпраща предимно изрезки от вестници, книги и официални документи по разни въпроси⁷². От средата на 60-те години във връзка с началото на реформи, прекрояващи сериозно организацията на военното управление в Русия на централно ниво и засягащи апарата на разузнаването, определени мерки са предприети и в посока по-ясната регламентация на работата на военните агенти.

През 1864 г. се приети нови инструкции към военните агенти⁷³, които са веднага разпратени до заемащите тези постове офицери заедно с някои индивидуални изисквания към всеки от тях. Инструкциите до капитан Франкини, носещи дата 15 април 1864 г., дават добра представа за целите, преследвани от Военното министерство. Както става ясно, всеки от задграничните представители на ведомството е натоварен със събирането на статистически сведения, които трябва да послужат за съставянето на сборници за съответната държава. Тези сборници не следва да представляват вид наративно съчинение, а систематизиран свод, съдържащ най-пълни и верни сведения за страна-

⁷² Persson, G. Learning from Foreign Wars..., p. 58.

⁷³ Ibid., p. 57.

та, постоянно допълвани и обновявани по такъв начин, че по всяко време да може да се получи нужната справка. Също така те не трябва да представляват единно книжно тяло, а отделни тетрадки по всеки специфичен въпрос, при изписването на които трябва да се оставя свободно поле встрани за бележки и отметки. Впоследствие сборниците трябва да се разпратят до отделите на Военното министерство и командването в пограничните военни окръзи. От военния агент в Константинопол се изисква конкретно да обърне повече внимание на османската крепостна артилерия, сведенията за която са недостатъчни, както и на мобилизационните възможности на султанската армия и реалната численост на войските, които могат да бъдат съсредоточени на театъра на военни действия в случай на въоръжен конфликт⁷⁴.

Допълнителна инструкция от юни с. г. уточнява порядъка и честотата на доставяне на сведенията. За разлика от предходния период, донесенията трябва да се адресират не лично до военния министър, а до новоучреденото Главно управление на Генералния щаб*. Освен донесенията, подробни ведомости за числеността и разположението на османската армия трябва да се изпращат в упоменатото управление три пъти годишно – към 1 януари, 1 май и 1 септември, като те следва да се базират на сведения, събрани през изминалото четиримесечие. Данни, засягащи артилерийското и инженерното дело, трябва да се отправят съответно в Артилерийското и Инженерното управление. Информацията по въпроси от общ политически и административен характер, които заслужават особено внимание, да се адресира лично да военния министър в пликове с гриф „Секретно“, гласят инструкциите⁷⁵.

Очевидно с тези инструкции се цели получаването на по-систематизирана и подредена информация с практическо значение, вместо обширни аналитични доклади, като това определено трябва да се свърже с вижданията на новия военен министър Милютин за важността на военната статистика. Изложените тук промени представляват важна стъпка в изграждането на апарата на руското военно разузнаване, тъй като за пръв път в Петербург започва да функционира един централен разузнавателен орган (Военнонаучно отделение към ГУГЩ, впоследствие Военнонаучен комитет към Главния щаб), който директно получава редовни сведения от задграничната агентурна мрежа, макар и на този етап тя все още да е доста малобройна.

Още първото донесение на капитан Франкини след получаването на новите инструкции има по-различен вид от предишните. Написано на руски език, то е разделено на тематични раздели, отличава се със стегнато представяне на данните и, съгласно изискванията, отделя голямо внимание на артилерий-

⁷⁴ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 73, л. 87 – 88.

* От 1866 г. донесенията на военния агент вече се адресират до новосформирания върховен орган на военното управление – Главен щаб.

⁷⁵ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 73, л. 100 – 101.

ските въпроси с акцент на актуалното в момента въоръжаване на батареите на Дарданелите, оценявано като прищявка на султана, поглъщаща много средства, но неносеща никаква реална полза⁷⁶. Практиката по разпространение на получаваните донесения до различни отдели на Военното министерство се запазва, а от ГУГЩ отправят до военния агент конкретни изисквания за събиране на информация от първостепенен интерес. Така например, през юли 1864 г. Франкини е натоварен със задачата по подробно изучаване на приеманата на въоръжение в османската армия нарезна артилерия и използваните за новите оръдия снаряди⁷⁷. Следва обширно донесение, подробно описващо техническото устройство, количеството и качествата на османската артилерия, придружено и от чертежи⁷⁸. При липсата на военноморски агент на Русия в османската столица капитан Франкини комбинира и функциите на такъв, като съставя доклади, посветени на османския флот. По мнението на военния агент поръчките на нови бронирани съдове и общият стремеж към превръщането на Турция във „водеща морска държава“ не отговарят нито на политическата необходимост, нито на финансовите възможности на Портата⁷⁹.

Дейността на военния агент включва и посещенията на военни учения и маневри, като на базата на наблюденията се правят заключения за качествата и подготовката на съответната армия. През лятото на 1864 г. капитан Франкини присъства на османски военни маневри при Левент Чифлик, недалеч от Константинопол. Според руския офицер основната цел на това предприятие е развлечението на султана и демонстрацията на военна сила чрез изнасянето на едно представление, залагащо на показни и зрелищни действия, но неможещо да скрие сериозните пропуски от опитното око на запознатия с военното изкуство наблюдател. На първо място военният агент отбелязва, че същността на съвместните действия между трите рода войски (пехота, кавалерия и артилерия) въобще се изплъзва от вниманието на османското командване, което впрочем демонстрира явно неумение за управление на големи войсковы формирования. В контраст на ниската оценка за офицерския състав, Франкини отбелязва качествата на обикновения османски войник, който умело борави с оръжие, притежава физическа издръжливост и е свикнал да се подчинява безпрекословно на своя командир. Общото заключение на руския военен агент е, че султанската армия има безспорни качества и определено би се представила по-убедително в реални бойни условия, отколкото в тези театрални маневри, особено ако бъде поставена под командването на опитни офицери. Особено жалко е състоянието на кавалерията, отбелязва капитан Франкини, която не е

⁷⁶ Пак там, л. 95 – 99.

⁷⁷ Пак там, л. 114.

⁷⁸ Пак там, л. 115 – 124.

⁷⁹ Пак там, л. 129 – 134.

спечелила нищо от последните преобразувания и представлява бледа сянка на могъщата османска конница от миналото⁸⁰.

Впечатленията и заключенията на военният агент съвпадат изцяло по основните си пунктове с анализите, публикувани на страниците на „Военен сборник“, което не представлява изненада предвид факта, че донесения на Франкини се изпращат в редакцията на списанието⁸¹ и следва да покаже, че наблюденията на този резидент имат съществена роля за формирането на руската оценка за османските въоръжени сили в периода след Кримската война.

Поради факта, че не разполага с друг свой постоянен агент на Балканите, Военното министерство понякога възлага на капитан Франкини задачи по събиране на сведения не само за османската, но и за армията на обединените княжества Влахия и Молдавия, Сърбия и дори Италия⁸². От средата на 60-те години заедно с донесенията си военният агент често изпраща различни карти и планове на Балканския полуостров и части от него, което се свързва с отчетливия интерес на Главния щаб към топографското изучаване на региона⁸³.

Донесенията на капитан Франкини от втората половина на 60-те години се отличават с по-голяма систематичност в излагането на информацията, в тях вече присъстват подробни таблици, съдържащи данни за числеността и дислокацията на османската армия, съставяни три пъти годишно, съгласно инструкциите от 1864 г. Анализи на цялостната военнополитическа обстановка отново присъстват, но под формата на отделни донесения, адресирани лично до военния министър Милютин. През 1867 г. по задание на Николай Игнатиев военният агент съставя и „Общи съображения за възможните офанзивни и отбранителни операции на сръбската армия в случай на война с Турция“, които трябва да послужат на сръбското правителство при евентуален конфликт с Високата порта⁸⁴. В този анализ с доста солиден обем Франкини разглежда организацията, предполагаемата численост на двете армии (сръбската и османската), топографията на бойния театър, възможния ход на конфликта и шансовете за сръбски успех в него. Заключението, до което се стига, е, че Сръбското княжество разполага със средства за ефективни действия срещу Високата порта и при благоприятна възможност може да ги използва за преследване на своите политически цели, като в такъв случай Русия би следвало да подпомогне славянските братя материално и с изпращането на обучени офицери. Все пак анализът се прави с уговорката, че авторът не познава в

⁸⁰ Пак там, л. 139 – 144.

⁸¹ Пак там, л. 150.

⁸² Пак там, а. е. 74, л. 21, 31; ф. 438, оп. 1, а. е. 159, л. 1 – 6.

⁸³ Пак там, ф. 450, оп. 1, а. е. 78, л. 69 – 72.

⁸⁴ **Карасев**, А. Из истории русско-сербских отношений в 60-х гг. XIX в. // *Советское славяноведение*, 1978, № 2, с. 46.

детайли Сърбия и не разполага с подробни данни за нейната топография⁸⁵. В друг мемоар от началото на 1867 г. Франкини прави цялостен анализ на настоящото положение на Източния въпрос, защитавайки идеята, че при засилващото се антиосманско движение на Балканите вероятността от внезапна смърт на „Болния човек“ става все по-голяма, докато в същото време западните сили не са готови да се впуснат в нова война на изток. Това, според военния агент, създава благоприятни условия за руска намеса и кардинално решение на Източния въпрос. Този документ е прочетен от Александър II, който оставя върху него лаконичната бележка: „Неговият поглед е съвършено верен“⁸⁶.

От изложеното дотук виждаме, че след лятото на 1864 г. информацията, изпращана от военният агент в Константинопол, се дели на два големи дяла. Първият е съставен от донесенията до ГУГЩ, впоследствие до Главния щаб, които съдържат основно цифрови данни за османската армия и флот и служат за воденето на военната статистика. Освен това военният агент поддържа постоянна кореспонденция с военния министър Милютин, в която предлага обстоен вътрешен поглед върху ситуацията на Балканите с отчитане на местните и международните фактори, оказващи влияние върху нея. Съдейки по преписката, министър Милютин е удовлетворен от работата на своя агент и в повечето случаи споделя неговите виждания.

Тъй като в донесенията на капитан Франкини присъства подробна информация за числеността и дислокацията на османските военни части в провинцията, възниква въпросът по какъв начин военният агент в Константинопол се осведомява за положението в отделните области на обширната империя. Отговор дава доклад на Франкини до ГУГЩ от пролетта на 1864 г., в който се цитират сведения, съобщени от руския консул в Сараево⁸⁷. Приемникът на Франкини на поста военен агент в свое донесение предлага Главният щаб да отправи официална благодарност на консулите Кудрявцев и Ястребовски за доставените от тях статистически сведения⁸⁸. Очевидно военният агент се ползва от информация, доставяна от представителите на Външното министерство по места, което още веднъж идва да покаже съпричастността на консулите към системата на военно разузнаване.

През февруари 1870 г. Виктор Франкини се обръща към военния министър Милютин с молба да бъде освободен от заеманата длъжност и да му бъде дадено ново назначение, по възможност в Средна Азия или пограничните с Османската империя територии, където той би могъл да употреби натрупаните познания за Изтока. Сред причините за желанието си той посочва такива от личен характер и настъпилото общо спокойствие в Ориента, което го об-

⁸⁵ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. с. 81, л. 1 – 32.

⁸⁶ Пак там, л. 38.

⁸⁷ Пак там, а. с. 73, л. 75.

⁸⁸ Пак там, а. с. 93, л. 48.

рича на бездействие⁸⁹. Мотивите за исканото отчисление от поста не звучат твърде убедително и вероятно прикриват други причини, но министерството удовлетворява волята на Франкини и предлага назначението на Александър Зельони на негово място. Бързината, с която е взето решението, без да се разглеждат други възможни кандидатури, говори, че смяната е предварително замислена и не е резултат от личното желание на капитан Франкини. Може да се предположи, че с назначаването на Зельони, имащ зад гърба си опит от служба в Кавказ, се търси по-засилено изучаване именно на малоазийските, погранични с Русия, османски провинции. Това се потвърждава от донесенията на военния агент, в които се обръща доста сериозно внимание на Кавказкия боен театър при една хипотетична война.

На 2 юли с височайшето одобрение на император Александър II за военен агент в Константинопол е назначен полковник Александър Семьонович Зельони, комуто е определена годишна заплата от 3000 рубли плюс 1200 рубли за негласни разходи⁹⁰. Писмото, с което Милютин известява Зельони за новото му назначение, гласи: „Вие сте назначен за военен агент в Константинопол. Заминавайте по-скоро и се старайте да донасяте верни сведения“⁹¹. На 21 август полковник Зельони уведомява, че вече е пристигнал в османската столица, където се запознава и с наставленията, оставени му от капитан Франкини, посочващи средствата за получаване на информация⁹².

Съвсем скоро след назначаването на новия руски военен агент в Константинопол, в Европа настъпва ситуация, създаваща благоприятни условия за постигане на една от главните цели в близкосточната политика на Петербург след 1856 г., а именно отмяната на черноморската неутрализация. Отхвърлянето на накърняващите руското държавно самочувствие и суверенитет ограничителни клаузи в Парижкия мир относно режима на Черно море представлява сериозен успех за царското правителство, който идва след съответната подготовка и внимателно преценяване на възможните усложнения. Интересно е тук да се проследи ролята на военния агент в Константинопол в хода на дипломатическата акция на Петербург, която се явява и един от главните епизоди в развитието на Източния въпрос през разглеждания период.

Съдържанието на донесенията на Александър Зельони от есента и зимата на 1870 – 1871 г. е изцяло в контекста на събитията около бушуващата на запад война между Франция и Прусия и руската акция по отмяна на черноморската неутрализация. Изпращаната информация има за цел да създаде правилна представа за настоящите настроения и възможните бъдещи действия на Портата във връзка с предприетия от Петербург дипломатически ход. Руският

⁸⁹ Пак там, а. е. 87, л. 3 – 4.

⁹⁰ Пак там, л. 13.

⁹¹ Пак там, л. 22.

⁹² Пак там, л. 40 – 41.

военен агент освен конкретни сведения за активността на османските въоръжени сили, предоставя и преки впечатления от обществените настроения в османската столица.

Според Зельони войната в Европа и възможността тя да бъде последвана от ново отваряне на Източния въпрос определено вълнува умовете на османските управници, а стъпки на Петербург по посока промяна на трактата от 1856 г. са очаквани. Притеснения от военно стълкновение съществуват, което намира израз в ускореното превъоръжаване на армията. През лятото и есента на 1870 г. са направени няколко големи поръчки на оръжие от чужбина, съобщава Зельони – от Англия са поръчани 170 000 пушки „Снайдер“ и 150 000 затворни механизма, необходими за преработката на закупените годишна по-рано от САЩ пушки „Спрингфийлд“ и „Енфийлд“, в Австрия са поръчани 200 „скорострелни оръдия“ „Гатлинг“⁹³. Според непотвърдени данни Зельони свидетелства и за поръчката на 500 обсадни и крепостни оръдия. Освен това работилниците на Топхане и Зейтинбурну са ангажирани в преработка на намиращите се на въоръжение по-стари образци оръжие. Също така Портата ускорява приготвянията за отбрана на крепостите в Румелия и Мала Азия, като руският военен агент обръща внимание на значително подобрената отбранителна способност на крепостите Карс, Ардаган и Ерзурум, което според неговата преценка ще промени сериозно характера на военните действия на Кавказкия боен театър при бъдещ военен конфликт⁹⁴.

Освен за усилията по превъоръжаване на армията, полк. Зельони уведомява Военното министерство на Русия за образуването през юли 1870 г. на наблюдационен лагер в Шумен за наблюдение на северната граница, като според посочените от него данни в града са събрани 26 000 души от целия Дунавски вилает⁹⁵. Тези факти дават основание на полк. Зельони да направи заключението, че Високата пората провежда подготовка за възможно влошаване на отношенията с Русия, което евентуално би могло да доведе и до въоръжен конфликт.

През септември и октомври се наблюдава значително успокоение сред османското правителство; то е удовлетворено от първоначалните руски сондажи, даващи му основание да смята, че въпросът за ремилитаризацията на Черно море ще се решава само с взаимното съгласие на двете черноморски страни. Тези настроения намират израз в постепенното разпускане на наблюдационния лагер в Шумен, за което уведомява военният агент в Константинопол⁹⁶.

⁹³ Въпросното оръжие се явява първият серийно произвеждан образец на самозарядна картечница.

⁹⁴ РГВИА, ф. 450, а. е. 88, л. 5.

⁹⁵ Пак там, л. 6.

⁹⁶ Пак там, л. 7.

Подробни сведения за първоначалното впечатление, което произвежда в Константинопол циркулярната нота на министър Горчаков от октомври 1870 г. и реакцията на Високата порта, намираме отново в докладите на полковник Зельони. В донесение от 11 ноември 1870 г. той уведомява военния министър за голямата изненада, с която нотата е посрещната от османското правителство и предприетите в отговор военни мерки. Както справедливо отбелязва руският военен агент, Портата е очаквала повдигането на въпроса на европейски конгрес, но не и едностранно действие от руска страна, целящо да я постави пред свършен факт. Според Зельони категоричната стъпка от страна на Петербург е предизвикала първоначален смут и безпокойство на Босфора, допълнително подхранвани от отсъствието на руския посланик от Константинопол и неяснотата за преследваните от Русия крайни цели. Това дава почва за опасения от предстояща руска атака, надигане на християнското население, пълна отмяна на Парижкия трактат и пр. В същото време, добавя руският агент, османската армия се намира в процес на превъоръжаване, а крепостите в Румелия не са приведени в отбранителна готовност⁹⁷.

В отговор още на следващия ден след връчването на нотата са предприети и конкретни военни мерки. Издадена е заповед за свикване на редифа, проведено е и извънредно заседание на инженерния комитет на Сераскериата, за да се обсъди състоянието на различните крепости и начините за най-бързото им привеждане в отбранително състояние. Взето е решение османската броненосна ескадра на стоянка в Златния рог да бъде приведена в бойна готовност и в случай на необходимост да навлезе в Черно море. До Шумен са изпратени нареждания за усиление на наблюдението зад граница, а струпването на сили в града е възобновено. До провинциалните управители са изпратени искания да заявят броя на башибозуците, които всяка провинция може да предостави при необходимост⁹⁸.

И през ноември, въпреки привидното успокоение на духовете и примирителния тон на Портата, Зельони подчертава, че военните мерки, предприети веднага след получаване на нотата под влияние на първото впечатление, не са отменени. Заповедта за свикване на редифа е все още в сила, разпускането на лагера в Шумен не само не е преустановено, но се планира и усиляването на обсервационния корпус до 80 000 души, както и формирането на втори лагер със същите функции в Силистра. Военният агент предупреждава и за пристигането на английски военноморски специалисти в османската столица, на което той гледа с особена подозрителност, обяснима предвид страховете от повторение на сценария от Кримската война. Според Зельони се наблюдава активно прехвърляне на сили от различни части на Мала Азия и Сирия в Румелия и Армения, което контрастира с миролюбивите официални заявления

⁹⁷ Пак там, л. 4.

⁹⁸ Пак там, л. 8.

на Портата. „Придвижването на войски по суша и море се извършва организирано и определено прави впечатление и носи тревожност сред населението от избухването на нова война“ – завършва своя доклад руският военен агент⁹⁹.

Въпреки всичко, донесенията на Зельони в никакъв случай нямат за цел да алармират Петербург за опасност от османска офанзива. Посочените военни мерки представляват подготовка за отбранителна война в случай на необходимост, което изисква време за привеждане в готовност на крепостите и концентриране на войски в пограничните територии. Самостоятелни настъпателни действия не са планират. Опасенията на руския агент са свързани основно с възможността от протакане на въпроса за ремилитаризацията на Черно море и постигане на единодействие между Османската империя, Англия, а може би и Австро-Унгария на антируска основа, за което той напуска няколкократно. „Мисълта за встъпване във война с Русия без съюзници не намира поддръжници сред здравомислещата част от османците, но в случай, че Турция има съюзници и партията на войната вземе надмощие няма съмнение, че Османската империя ще обедини силата на всички мюсюлмани за удар срещу Русия“ – предупреждава Зельони в свое донесение от 1 декември 1870¹⁰⁰.

Доставяната от полковник Зельони информация не е маловажна, тъй като помага за изясняване на позицията на Високата порта, която според външния министър Горчаков може да послужи като пример за поведение на останалите Велики сили, а от това в крайна сметка ще зависи успехът на руската акция¹⁰¹. Трябва да се отбележи, че донесенията на Зельони, свързани с обстановката в Османската империя, във времето на руската акция по отмяна на черноморската неутрализация се четат не само от военния министър, но и от държавния канцлер, което е засвидетелствано в запазената преписка¹⁰². Този епизод ни дава възможност да хвърлим още един щрих върху поста на военния агент в Константинопол като ценен източник на разузнавателна информация в подобни важни за руската блискоизточна политика моменти.

До средата на 70-те години на века дейността на полковник Зельони в Константинопол основно е фокусирана върху събиране на статистически и военнотопографски сведения и материали за Османската империя, които биват отправяни във Военнонаучния комитет към Главния щаб. Оглавяващият този комитет генерал Николай Обручев поддържа директна преписка с военния агент по въпроси, свързани с набавянето на данни, необходими за воденето и актуализирането на военната статистика, а също и картографирането на европейската част от Османската империя. Отделно полковник Зельони изпраща редовни рапорти до военния министър, съдържащи по-широк кръг

⁹⁹ Пак там, л. 12.

¹⁰⁰ Пак там, л. 14.

¹⁰¹ Горяинов, С. Босфор и Дарданелы. Санкт Петербург, 1907, с. 169.

¹⁰² РГВИА, ф. 450, а. е. 88, л. 1.

от сведения от военно-политически характер. Често към тях са прикрепени вестникарски статии по въпроси, представляващи интерес, откъси от официални публикации, фотографии, планове, схеми на различни обекти и пр.

В литературата често срещана е тезата за подценяването на неприятеля от страна на Русия преди войната от 1877 – 1878 г. В тази връзка интересно е да се проследят сведенията и анализите на военния агент за качествата и боеспособността на османската армия и степента на подготовка на империята за военен сблъсък в навечерието на Източната криза, които без съмнение имат съществена роля за формирането на представата на руския щаб за противника. Военният агент постоянно известява за огромните усилия, които османското правителство полага за превъоръжаването на армията, и то при все по-плачевното състояние на държавните финанси. „Военното министерство и Артилерийското управление не само не забавят работата по превъоръжаването, но и постоянно я ускоряват. Този факт показва значението, което Турция отдава на превъоръжаването на армията, независимо от това, че то я приближава все повече до държавния банкрут“ – пише Зельони през март 1871 г.¹⁰³ Според военния агент в армията на султана успешно се заимстват от Европа модели по отношение на въоръжението и материалната част, но сериозно изоставане се наблюдава там, където се изисква не просто механично пренасяне на европейския опит, но вникване в неговите същност и дух. Причините за слабата дисциплина, от която страдат османските въоръжени сили, военният агент на Русия посочва в нрава на мюсюлманите, липсата на почит към закона и отсъствието на опитни офицери с изразено чувство за дълг на всички степени от йерархията¹⁰⁴. Друг съществен проблем, отбелязан от руския военен агент, са постоянните кадрови рокади, превръщащи се в епидемия на всички етажи от военното командване и администрация¹⁰⁵.

Що се отнася до полевите способности на османската армия, то оценките на Зельони са смесени. На база на наблюдаваните от него военни учения той изтъква качествата на артилерията, която освен с модерна материална част може да се похвали с подготвени артилеристи, показващи добри практически познания за своята служба и умело боравене с техниката. Координацията между трите рода войски обаче, както отбелязва и Франкини, остава на ниско ниво, офицерският състав в по-голямата си част е неподготвен за командването на големи военни формирования, тактическите прийоми не отговарят на съвременните изисквания, наблюдава се и явна неспособност за използване на особеностите на терена¹⁰⁶.

¹⁰³ Пак там, оп. 1, а. е. 89, л. 8 – 9.

¹⁰⁴ Пак там, а. е. 90, л. 8 – 9.

¹⁰⁵ Пак там, а. е. 89, л. 48 – 49.

¹⁰⁶ Пак там, л. 66.

По отношение на военноморските сили на империята, то оценката на Зельони може да се сведе до определението добри кораби с лоши моряци. Според военния агент модерните османски бронирани съдове изглеждат съвсем достойно на фона на европейските морски сили, но остават безполезни при съществуващото ниско ниво на подготовка на техните екипажи, а султанският флот може да очаква повторение на Наварин или Синоп при среща с много по-слаб противник, стига той да разполага с няколко модерни броненосца с опитни моряци¹⁰⁷.

В донесенията на Александър Зельони се наблюдава и силен акцент върху важността, която ще има Кавказкият боен театър при бъдещ руско-османски конфликт. Според военния агент при настоящата международна ситуация и опасността от европейска намеса в случай на руска офанзива на Балканите, Портата очаква Петербург да насочи основния си удар при една хипотетична война именно в Кавказ, където е и единствената непосредствена граница между двете империи. В тази връзка Зельони уведомява за отчетливите усилия на османското правителство по подобряване на отбранителната способност в пограничните територии чрез изграждане на мрежа от крепости и комуникационни линии¹⁰⁸. В обобщение впечатлението, с което остава читателят на донесенията на военния агент, е, че Османската империя разполага с добре въоръжена армия, съставена от войници с принципно високи лични боеви качества, но осакатявана от ниската дисциплина и посредствения команден състав. Поради това тази военна сила е слабо пригодна за офанзивни действия, но способностите ѝ за ефективна отбрана все пак не би следвало да се подценяват, дават да се разбере донесенията на Зельони.

В продължение на двете мирни десетилетия след края на Кримската война военният агент на Русия в Константинопол се превръща във важен елемент от добре смазания механизъм на руския дипломатически апарат в османската столица. За пръв път Петербург разполага със свой официален резидент в Европейския югоизток, чиито функции са фокусирани изключително в събирането и предаването на информация от преимуществено военно естество. Макар и явявайки се представител на Военното министерство, той остава в огромна степен подчинен на външното ведомство, чието съгласие е необходимо при решаването на всякакви въпроси, свързани с професионалната му дейност, отпускането на допълнителни финансови средства, командировки, отпуски, кадрови промени на поста и пр. В този смисъл Министерството на външните работи на Русия продължава да контролира дейността на всички задгранични представители. Доставяната от военния агент информация, както виждаме, обслужва не само преките интереси на Главния щаб с оглед изучаването на Османската империя като потенциален противник, но и чер-

¹⁰⁷ Пак там, а. с. 92, л. 61.

¹⁰⁸ Пак там, а. с. 90, л. 22 – 57.

тае широка военнополитическа картина, която е полезна от гледна точка на близкотоизточната политика и стратегия на Петербург като цяло. Интересът в руската столица към доставяната информация е висок, за което говори фактът, че голям процент от донесенията биват четени лично от императора. За сформирания през 1867 г. Военнонаучен комитет докладите на военния агент са главният източник на регулярни сведения за Османската империя, без които воденето на редовна военна статистика, особено при постоянните реформи, извършвани от Портата, би било невъзможно.

Бидейки официален представител на Русия в Османската империя, който се намира под наблюдението на властите и чиято дейност би следвало да носи открит характер, военният агент не концентрира своята дейност в полето на агентурното разузнаване и шпионажа. Тайната агентура е само един от източниците за осведомяване, а донесенията се основават в главната си част на внимателен прочит на пресата, обнародваната от правителството и военното ведомство информация, лични впечатления, придобити при наблюдение на военни учения, посещения на казарми и военни лагери, както и разбира се чрез поддържането на широк кръг от контакти, преимуществено сред военните среди. Както пише десетилетия по късно бившият началник на австро-унгарското разузнаване, именно легалните средства за информиране могат да дадат на един прозорлив и запознат с военното дело агент по-ясна картина, отколкото контактите с „тъмни личности“, чиито сведения често могат да бъдат подвеждащи¹⁰⁹.

Въпросът за разширяване на агентурната мрежа с назначаването на военни агенти в други балкански държави не стои на дневен ред пред Военното министерство на този етап. В началото на 1869 г. руският офицер от гръцки произход Папаригопуло предлага на министър Милютин да му бъде дадено назначение като военен агент в Атина без заплата от министерството, тъй като личното състояние му позволява да добива нужните сведения без всякаква финансова помощ от правителството¹¹⁰. Полученият отговор е кратък и категоричен: „Министерството на външните работи признава за свършено неудобно вашето командироване в Гърция с каквото и да е звание“¹¹¹. Липсата на постоянна резидентура в други пунктове от Югоизточна Европа освен Константинопол поражда необходимостта от временното командироване на офицери в различни части на Балканите с разузнавателни цели.

¹⁰⁹ Шапошников, Б. Мозг Армии. Т. 3. Москва – Ленинград, 1929, с. 311.

¹¹⁰ РГВИА, ф. 401, а. е. 46, оп. 2, л. 1 – 2.

¹¹¹ Пак там, л. 4.

РУСКИ ОФИЦЕРИ С РАЗУЗНАВАТЕЛНИ МИСИИ НА БАЛКАНИТЕ

В периода след 1856 г. руски офицери нееднократно посещават Балканския полуостров при различна степен на конспиративност, изпълнявайки задачи пряко свързани с военното разузнаване. Още през 1857 г. руският офицер и българин по произход Иван Кишелски извършва седеммесечно пътуване по българските земи под прикритието на учител, който търси работа. В действителност той изпълнява поръчение да разузнае пътищата между Дунав и Стара планина и пътя от Одрин за Цариград, като по време на пребиваването си на османска територия се ползва със съдействието и протекцията на руските консули¹¹². През лятото на 1865 г. в района на Варна е изпратен офицерът от генералния щаб полковник Станкевич със задачата да проучи някои територии, които са били част от военния театър по време на войната от 1828 – 1829 г.¹¹³ Целите на подобни разузнавателни мисии се състоят главно в изучаването на местността в топографско и географско отношение, проучването на пътища и комуникационни линии и доставянето на информация, нужна на руския щаб с оглед подготовката за бъдеща кампания в Югоизточна Европа. От средата на 60-те години започва и процесът по стратегическо планиране на хипотетичната и много вероятна война с Османската империя, което дава по-нататъшен тласък на този вид разузнавателна дейност.

Още през септември 1866 г. в своя записка до военния министър Милютин ген. Николай Обручев¹¹⁴ очертава в едри шрихи стратегическия план на една бъдеща военна кампания на Балканите, съобразен с новата военно-политическа обстановка след Кримската война. При липсата на черноморски флот, пише Обручев, руската армия може да постигне успех само чрез стремително сухопътно настъпление към османската столица, като войските ще трябва да си пробият път през земите на днешна Централна България, а не на изток както в предходните кампании. Специално внимание е отделено на трудностите, пред които ще се изправи Русия в тази война, като дебело се подчертава необходимостта от щателна подготовка, която трябва да включва подробно изучаване на природо-географските, топографските и пр. особености на основния боен театър и неговото картографиране. „Ако пруската

¹¹² **Бицаева-Стопнова**, Р. Генерал Иван Попкиров Кишелский – един из достойнейших болгарских патриотов. В. Търново, 2009, с. 55; Генев, Ц. Българи-офицери, борци за българо-руска дружба преди Освобождението. София, 1957, с. 39 – 40.

¹¹³ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 75, л. 4.

¹¹⁴ По това време ген. Обручев заема поста деловодител на Съвещателния комитет към Главния щаб на руската армия. Година по-късно в състава на този комитет е прехвърлен Военнонаучният отдел към ГУГШ, а самият комитет и преименуван на Военнонаучен комитет. По-подробно вж.: **Алексеев**, М. Военная разведка в Российской империи..., с. 201 – 209.

кампания [Има се предвид явно австро-пруската война от 1866 г.] се увенча с успех, това е заради предварителната подготовка [...] Пътищата и крепостите на противника бяха проучени, а частите бяха снабдени с точни и подробни топографски карти“ – добавя руският генерал¹¹⁵. Записката отразява съвсем точно реалните условия, с които щабът на руската армия ще трябва да се съобразява при евентуални действия на Балканите и именно тя заляга в основата на военния план на кампанията от 1877 – 1878 г.¹¹⁶ Така още на този етап е очертана територията, на която ще се водят основните бойни действия в бъдеща война срещу Османската империя, а логиката, предлагана от ген. Обручев, е съвсем ясна – за желаното бързо и решително настъпление към Босфора с необходимо предварително проучване и картографиране на бойния театър. Това определя и една от належащите задачи, стоящи пред щаба на руската армия в разглеждания период.

Предвид многобройните войни, водени от Русия срещу Османската империя от края на XVII в. насам, би могло да се предположи, че в Петербург вече са изучили добре Балканите като евентуален театър на военни действия и разполагат с необходимите им военнооперативни карти. На практика обаче до момента руската армия е навлиerala на дълбочина в Балканския полуостров само веднъж – по време на войната от 1828 – 1829 г., като тогава настъплението се развива в източните български земи, близо до Черноморското крайбрежие. Събраните в хода на тази кампания данни и съставените карти се отличават с най-голяма пълнота по отношение на североизточния край на Европейска Турция, като за останалите територии Генералният щаб на руската армия разполага главно със словесни описания на отделни маршрути, както и дребномасштабни и не особено точни географски карти, съставени основно от европейски пътешественици в началото на века – крайно недостатъчно за нуждите на бъдеща война¹¹⁷.

През същата, 1866 г. въпросът за изработването на нова и по-точна карта на Европейска Турция, или поне на нейната източна част, която представлява най-голям интерес, влиза в обсъжданията на Съвещателния комитет към Главния щаб на руската армия, чийто деловодител е именно ген. Обручев¹¹⁸. На 4 януари 1867 г. последва и резолюция на военния министър за издаването на такава карта в 10-верстов мащаб (1:420 000; 1 верста = 1,067 км) и рамка, включваща: на север – Северна Молдавия, на юг – 40 паралел, на изток – Ду-

¹¹⁵ РГВИА, ф. 846, оп. 16, а. е. 7622, л. 64 – 64 об.

¹¹⁶ **Караиванов, А.** Планове на воюващите страни. – В: Руско-турската освободителна война 1877 – 1878. Сборник статии по някои проблеми на войната. София, 1977, с. 29.

¹¹⁷ Столетие Военного министерства. Исторический очерк возникновения и развития в России Генерального штаба в 1825 – 1902 гг. Санкт Петербург, 1910, с. 71.

¹¹⁸ **Айрапстев, О.** Забытая карьера „русского Мольте“ Николай Николаевич Обручев (1830 – 1904). Санкт Петербург, 1998, с. 108 – 109.

навската делта, и на запад – границите на Австро-Унгария по река Уна. Редакцията на картата е поверена на генерал-майор Форш при съдействието на ген. Обручев, полк. Шевельов и подполковник Щубендорф¹¹⁹.

Работата по съставяне на първите листове от картата започва веднага, но скоро става ясно, че оскъдните материали, намиращи се на разположение на топографския отдел на Главния щаб, далеч не са достатъчни за постигане на желаното. При отсъствието на опорни точки в Централна и Западна България ситуирането дори на някои от големите градове като Враца или София, с точност под 20 – 30 версти, се оказва невъзможно¹²⁰. Наложилата се в руската картографска практика традиция на съставяне на нови карти на базата на стари такива и с използването на известно количество „свежи“ данни няма как да доведе до задоволителен резултат¹²¹. Решение могат да дадат само инструментални измервания и топографски заснемания на терена, но как такива могат да бъдат проведени при положение, че самата Османска империя не полага усилия за картографирането на собствените си територии?

При своята експанзия в Централна Азия, която е доста активна по време на разглеждания период, Русия широко прилага военноразведнителните експедиции като форма на военно разузнаване. Оглавявани от генералщабни офицери и имащи в състава си военни топографи, геодезисти и астрономи, тези експедиции се провеждат под предлога за извършване на научно-проучвателна работа, но на практика изпълняват чисто военни задачи, а именно изучаване на местността и нейните природо-географски особености от военна гледна точка, проучване на възможни пътища за придвижване на войски, извършване на топографски заснемания и последващо изготвяне на карти, които да бъдат на разположение при бъдещи действия на руската армия в съответния регион¹²². Разбира се, провеждането на подобна експедиция в земи, подвластни на османския султан, би било доста по-сложно не само поради евентуалното несъгласие от страна на Константинопол, но и заради крайната подозрителност, с която западните сили гледат на всяка руска инициатива по посока на Балканите.

Находчиво решение на въпроса, както посочва по-късно в спомените си Георгий Бобриков, идва от руския посланик в Цариград Николай Игнатиев, който дава идеята за организиране на експедиция в османска територия под предлог за градусно измерване на дъгата на меридиана от град Измаил до о. Крит, или с други думи – продължаване на т. нар. „Геодезична дъга на

¹¹⁹ Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов 1822 – 1872. Санкт Петербург, 1872, с. 583 – 584.

¹²⁰ Пак там, с. 585.

¹²¹ Фель, С. Картография России XVIII века. Москва, 1960, с. 178.

¹²² Гоков, О. Особенности военной разведки России на мусульманском Востоке (1856 – 1890 гг.). // *Canadian – American Slavic Studies*, 2011, No 45, p. 59.

Струве^{123*}. Под тази по-благовидна форма предложението е отправено официално към Високата порта, която склонява да допусне група руски геодезисти и картографи на своя територия при условие, че Петербург поеме цялото финансиране и предостави на османската страна резултатите от проведените астрономически работи¹²⁴. На цялото начинание е придадена формата на съвместен проект, но на практика ролята на османските офицери се заключава в това да следят отблизо за дейността на своите руски колеги¹²⁵.

Логично изниква въпросът защо въобще Високата порта дава съгласие за провеждане на въпросната експедиция? Причините със сигурност не са в евентуална наивност на османското правителство, на Босфора определено нямат илюзии, че руските картографи и геодезисти са всъщност на първо място разузнавачи, а и дори да не е така, западните посланици в Цариград бързо биха „отворили очите“ на султанските министри. В своя отчет за пребиваването си в Турция един от участниците в експедицията – Георгий Бобриков, цитира съдържанието на разговор, проведен между френския посланик в Константинопол и великия везир Фуад паша, който явно по някакъв начин е станал достояние на руското разузнаване. На опитите на посланика Буре да обрисова руската инициатива като прелюдия към скорошна военна инвазия или в най-добрия случай опит за подклаждане на въстание сред местните християни, Фуад паша отговаря, че не вижда такава заплаха, дори напротив – Портата ще има полза, тъй като Петербург любено се е съгласил да предостави на османската страна резултатите от работата на експедицията. Що се отнася до разузнаването на възможни пътища за настъпление към Цариград, то през 1829 г. руската армия и без подробни карти намери път към нашата столица, добавя великият везир¹²⁶. Логично е да се предположи, че за османското съгласие „вина“ има и ген. Игнатиев, чиято ярка и енергична личност заема видно място сред дипломатическия корпус в Цариград и се ползва с доверието на османските министри и дори на султана.

Така на 11 септември 1867 г. в Константинопол пристига експедиция, подготвена от Главния щаб на руската армия, чиято официална задача е формулирана като предварително проучване на местността във връзка с градусното

¹²³ Бобриков, Г. Воспоминания о Русской-турецкой войне 1877 – 1878 гг. // *Русская старина*, 1913, № 3, с. 488 – 489.

* Т. нар. „Геодезична дъга на Струве“, по името на руския астроном Василий Струве, представлява серия от 265 триангулационни пункта, простиращи се от най-северната част на днешна Норвегия до Одеска област в Украйна и е създадена с научноизследователски цели през първата половина на XIX в.

¹²⁴ Стародымов, Н. Отважный разведчик Николай Артамонов задобго до войны сформировал разведывательную сеть в Турции. // *Военно-исторический журнал*, 2001, № 10, с. 47.

¹²⁵ РГВИА, ф. 450, а. с. 82, л. 4.

¹²⁶ Пак там, л. 2 – 3.

измерване на меридиана от град Измаил до о. Кандия (Крит). Нейното ръководство е поверено на капитан Картаци, сред другите участници са капитан Николай Артамонов и щабс-ротмистър Георгий Бобриков. В Константинопол към тях се присъединяват стоящият към руското посолство поручик Скалон и щабс-капитан Биков от Корпуса на военните топографи. В Цариград руските офицери прекарват малко повече от месец (до 20 октомври), чакайки да получат султански ферман и да бъдат определени османските офицери, които ще участват в експедицията. Като изходен пункт за проучванията е избран гр. Русе, като руските топографи се придвижват по море до Варна и оттам по новопостроената железница до града на Дунав¹²⁷. Официално силите и средствата на експедицията са насочени към изследване на местността между р. Дунав и Архипелага с цел избиране на направление за продължаване на триангулационната мрежа в османска територия¹²⁸. Едва ли обаче може да съществува съмнение, че главните цели са по-различни и се състоят в изучаване на земите на юг от Дунав като евентуален театър на военни действия и събиране на данни за тяхното картографиране. Това се потвърждава и от по-нататъшния ход на експедицията.

Пристигнали в Русе, руските офицери решават, че тъй като интересувашите ги местности са слабо проучени в географско отношение, за добиването на „по-точно понятие за положението на планинските хребети, пътища и населени места“ най-полезно ще е провеждането на възможно повече астрономически определения. За покриването на по-голяма територия експедицията се разделя на две групи, оглавявани от кап. Картаци и кап. Артамонов¹²⁹. През следващите около два месеца Картаци извършва две пътувания – едно от Русе през Търново, Габрово, Карлово, Пазарджик и Пловдив до Стара Загора, и друго от Варна през Бургас до Одрин¹³⁰. В същото време кап. Артамонов пътува от Русе до София, преминавайки през Свищов, Плевен, Ловеч, Троян, след което се връща в Русе, за да тръгне по маршрута Русе – Шумен – Сливен – Одрин¹³¹.

Показателно за целите на експедицията е кои именно територии и населени пунктове посещават руските офицери. Те обхождат основно централна Северна България, Средна и донякъде Западна Стара планина и Подбалкана, преминавайки през Русе, Свищов, Плевен, Ловеч, Търново, Бяла, както и Шипка, Клисура, Копривщица, Панагюрище, Казанлък, Троян, Кърнаре, Златица, Етрополе и др. Така очертаните територии са по-слабо познати на руския щаб и което е по-важно – те напълно съвпадат с вероятния театър

¹²⁷ Пак там, л. 6.

¹²⁸ Записки военно-топографического отдела Главного штаба. Санкт Петербург; 1871. Т. 32. Отделение второе, с. 5.

¹²⁹ Пак там, с. 6.

¹³⁰ Пак там, с. 7.

¹³¹ Пак там, с. 42.

на най-активни военни действия при бъдеща кампания на Балканите, поне според вижданията на стратегите в Петербург. Съвсем разбираемо руските топографи-разузнавачи обръщат специално внимание на Средна Стара планина, тъй като, съгласно военните планове, именно оттук трябва да преминат императорските войски при похода си към Босфора, а за тази цел от ключово значение е познаването на планинските проходи, тяхната проходимост за артилерия, обози и пр. Още на следващата, 1868 г. в Русия излиза от печат „Военностатистически сборник за 1868 г.“, основна част от който е посветен на Османската империя. В него се съдържа подробно описание на всички старопланински проходи с акцент на пригодността им за колесен транспорт и тежки товари, като се прави заключение, че представата за непроходимостта на Стара планина се дължи повече на легенди, отколкото на реалността, а като най-удобен проход е посочен Шипченският¹³². Със сигурност основната част от тази информация се базира на резултатите от проведената през предходната година експедиция.

Съществен извор за дейността на руските офицери на Балканите е и съставеният от капитан Бобриков отчет за неговата дейност по време на разглежданата експедиция. Върху близо 200 ръкописни страници и под формата на своеобразен пътепис Бобриков описва с погледа си на военен своя път от Русе до Пловдив и Стара Загора. Освен данни за отделните населени места, етническият и верския състав на населението, наличието на фортификационни съоръжения, той обръща сериозно внимание на пътната инфраструктура, стратегическото значение на отделни комуникационни линии, тяхната сезонна проходимост, състоянието на мостовете и пр. Без съмнение руският офицер дава тези описания с мисъл за бъдещото придвижване на военни части през въпросните територии. Бобриков отбелязва стратегическото значение на новопостроената железница Русе – Варна, която би спомогнала за по-бързото прехвърляне на османски военни контингенти от Мала Азия на Дунавския театър, но поставя под съмнение качеството на нейното изграждане¹³³.

Във фондовете на Военноисторическия архив в Москва е съхранен и документ, свидетелстващ за дейността на друг от участниците в експедицията – поручик Скалон¹³⁴. От събраните от него „Данни за статистиката на Европейска Турция“ става ясно, че той следва различен маршрут на движение, преминава през Плевен и София и обхожда земите в западна и югозападна посока, достигайки до Радомир, Кюстендил, Битоля, Пирот, Ниш, след което продължава на север към Лом и Видин през Петроханския проход¹³⁵. Неговата работа се състои в събирането на статистически сведения за въпросните територии, като

¹³² Военно-статистический сборник на 1868 год. Санкт Петербург, 1868. с. 292.

¹³³ РГВИА, ф. 450, а. с. 82.

¹³⁴ Пак там, а. с. 79.

¹³⁵ Пак там, л. 1 – 12.

в това се включва численост на населението по градове, неговият етнически и верски състав, сведения за икономическото положение, търговията, селското стопанство и пр. Отделна част от съчинението е посветена на пътната мрежа в Западна България, където са описани основни маршрути, състояние на пътищата, сезонна проходимост, възможност за превоз на тежки товари, специално внимание е отделено и на планинските проходи в Западна Стара планина¹³⁶. Както вече бе споменато, поручик Скалон се присъединява към експедицията в Константинопол. Изглежда, руският посланик генерал Игнатиев е видял удобна възможност да изпрати своя подчинен на отделна разузнавателна мисия, тъй като при други обстоятелства той не би разполагал със султански ферман, даващ му право на свободно придвижване в империята.

В резултат на руската военно-топографска мисия на Балканите от 1867 г. е определено географското положение на 35 населени места в българските земи, проучен е главният балкански хребет, коригирани са много грешки, съществуващи в старите карти на региона. Събраните данни съставляват математическата основа за издадената впоследствие 10-верстова карта на Европейска Турция¹³⁷. Немаловажно значение има фактът, че руските офицери получават възможност да се запознаят отблизо с особеностите на бъдещото бойно поле, като при това го правят съвсем легално и със съгласието на османските власти. В хода на експедицията са обходени и проучени основните пътни артерии в българските земи, които по-късно ще бъдат използвани за придвижване на руски войски: царските офицери добиват и реална представа за състоянието на старопланинските проходи, което има ключово значение за военното планиране. Събраните от капитан Бобриков и поручик Скалон статистически данни пък са необходими не само от тясно военна гледна точка, но и с оглед на бъдещото териториално-административно устройство на земите, които предстои да бъдат освободени от османска власт. Трябва също така да отбележим, че по-късно, по време на Освободителната война, Николай Артамонов оглавява разузнаването на руската Дунавска армия, а неговият опит „на терен“ определено има значение за по-ефективното изпълнение на тази длъжност.

Въпреки успешно проведената мисия на Балканите, работата по изработване на новата топографска карта на Европейска Турция не потръгва с очакваните бързи темпове. Като причини се сочат множеството служебни задължения на натоварените с дейността лица¹³⁸, но може би събраните данни все още не са напълно достатъчни. Недовършена работа по всичко личи е останала, тъй като две години по-късно, през септември 1869 г., в Константинопол отново пристига Николай Артамонов, който по-рано същата година

¹³⁶ Пак там, л. 22 – 27.

¹³⁷ Исторический очерк деятельности..., с. 493.

¹³⁸ Пак там, с. 587.

е зачислен в Корпуса на военните топографи¹³⁹. Неговата мисия е официално формулирана като поднасяне на Портата на списъка с пунктовете, чието астрономическо географско положение е определено през 1867 г., подробните изчисления към него, а също така и „проверка на географското положение на някои пунктове на Балканите“¹⁴⁰. Именно и последното следва да се разглежда като основна задача на руския офицер. Този път той прекарва почти осем месеца в Османската империя, а в периода от 12 септември до 8 декември извършва астрономически определения и топографски заснемания по маршрута Константинопол – Одрин – Пловдив – София – Свищов. За разлика от 1867 г., вече са посетени и редица градове в Западна България като Берковица, Сливница, Лом, Чипровци и др.¹⁴¹ Това красноречиво охарактеризира мисията на Артамонов като продължение на експедицията от 1867 г. в западна посока с цел попълване на липсващите данни, необходими за картографирането на българските земи. Фактът, че именно Артамонов е натоварен с тази работа, не е случаен, тъй като той е избран за редактор на военно-топографската карта на Европейска Турция. По време на своето пребиваване на Балканите руският офицер определя географското положение на 37 пункта, съставя описания на маршрути, а също така събира и материали за последвалото изработване на карта на Босфора и околностите на Константинопол в мащаб $\frac{1}{2}$ версти в дюйм (1:21 000)¹⁴². В пътуването на руския офицер, което по време съвпада с интензифицирането на българското националноосвободително движение в края на 60-те години на века, мнозина западни консули съзират тайни опити на Русия за извършване на панславистка пропаганда, подготовка за преминаване на български чети от Влахия и организиране на въстание¹⁴³. Всъщност за момента Петербург се стреми да поддържа крехкия мир в Югоизточна Европа, а мисията на Артамонов не изглежда да е нещо повече от военно-топографско разузнаване на евентуалния театър на военни действия.

В началото на 70-те години работата по изработването на карта на Османската империя е в разгара си, а обогатяването на необходимата за целта база от данни продължава. През май 1871 г. военният министър се обръща към посланика Николай Игнатиев със следното писмо: „При съставянето на 10-верстовата карта на Европейска Турция, изготвяна във Военно-топографския отдел на Главния щаб, се появи необходимост да се попълнят някои нейни части

¹³⁹ Глушков, В. Становление и развитие военной картографии в России. (XVIII – начало XX в.). Дисертация за придобиване на научна степен доктор на географските науки. Москва, 2003, с. 28.

¹⁴⁰ Стародымов, Н. Отважный разведчик Николай Артамонов... с. 49.

¹⁴¹ Записки военно-топографического отдела... с. 89 – 135.

¹⁴² Глушков, В. Становление и развитие военной картографии в России... с. 29.

¹⁴³ Българско национално-революционно движение 1868 – 1874. Чуждестранни документи. Т. 1. София, 1992, с. 320 – 323, 326 – 328.

с топографски данни, които могат да се съберат само намясто. Вследствие на това Военното министерство признава необходимостта да командирова в разпореждане на Ваше Превъзходителство шабс-капитан Биков от Корпуса на военните топографи, който, бидейки запознат с края, би могъл да изпълни удовлетворително въпросната работа [...] Ако от Ваша страна последва съгласие за командироването на Биков, то на този офицер би било предписано да се отправи незабавно в Константинопол и оттам на първо място в Русе, тъй като районът на Русе, Шумен и Силистра ни е най-слабо известен¹⁴⁴. В отговор генерал Игнатиев изразява пълното си съгласие и готовност да съдейства за изпълнение на мисията, като подчертава, че това трябва да стане с крайно внимание и предпазливост, предвид засилената бдителност и подозрителност на османските власти, „подстрекавани от австрийските и полски агенти“¹⁴⁵. За съжаление, в цитираното архивно дело липсват документи с информация дали планираната мисия на капитан Биков е осъществена и какви са резултатите от нея. Въпреки това, цитираният по-горе извор ни дава представа за активната работа, водена в Главния щаб, по картографиране на Европейска Турция, както и указва зоната на най-изразен разузнавателен интерес.

По време на двете военно-топографски мисии на Русия от 1867 и 1869 г. е определено астрономическото географско положение на повече от 70 обекта, разположени основно в българските земи, което дава необходимите опорни точки за картографиране на територията. Въпреки това, Военнонаучният комитет използва всякакви други начини за набавяне на материали, които могат да бъдат полезни за съставянето на 10-верстовата карта на Европейска Турция. Военният агент в Константинопол също е натоварен със задачата по издирване и доставяне на такива материали. През юли 1871 г. той пише до военния министър, че при равнодушието на османците към топографията на собствената страна, за руския щаб полза могат да имат единствено проучвания, дело на западноевропейски специалисти. В тази връзка Зельони съобщава, че е установил контакт със служител на австрийската компания, извършваща предварителни проучвания за изграждане на железопътна мрежа в Румелия. Въпросният служител на име Бастендорф е изявил готовност срещу заплащане в размер на 8000 франка да предостави на военния агент 25 подробни маршрута¹⁴⁶ на предполагаемите направления на румелийските железопътни линии, които по мнението на Зельони представляват „доста богат топографски материал за попълването на наличните у нас топографски данни за Европейска Турция“¹⁴⁷. От Главния щаб уведомяват Зельони, че повечето

¹⁴⁴ РГВИА, ф. 401, оп. 2, а. е. 85 (1871 г.), л. 1.

¹⁴⁵ Пак там, л. 2.

¹⁴⁶ Под термина *маршрут* следва да се разбира подробно географско и топографско описание на местността с приложени карти и схеми.

¹⁴⁷ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 89, л. 21 – 22.

от тези маршрути са вече придобити от руския военен агент във Виена, но все пак интерес представляват 7 от тях, които той получава задача да достави¹⁴⁸. В следващите месеци 7-те маршрута са изпратени в Петербург на части (австрийският чиновник отказва да даде всички карти наведнъж от опасения, че липсата им ще бъде лесно забелязана), където са *копирани* преди да бъдат върнати обратно в бюрото на компанията в Константинопол¹⁴⁹. През 1874 г. военният агент на Русия в Константинопол отново изпраща в Петербург фотографски копия от топографски карти на части от Европейска и Азиатска Турция, изработени от европейски специалисти по поръчка на Високата порта. Посочените материали руският Главен щаб оценява като извънредно ценни и даващи понятие за слабо познати, но много важни от военна гледна точка местности¹⁵⁰.

Както се вижда, през втората половина на 60-те и първата половина на 70-те години на XIX в. една от главните задачи, стоящи пред руския Главен щаб и Корпуса на военните топографи, е изработването на нова военно-топографска карта на Европейска Турция. Оттук произлиза и засилената активност на военно-топографското разузнаване на Русия на Балканите, чието най-забележимо проявление е военно-топографската експедиция от 1867 г. и нейното продължение от 1869 г. През 1876 г., когато поредната руско-турска война е вече на прага, картографирането на европейските земи на Османската империя е доведено до успешен край. Отпечатаната върху 17 листа Карта на Европейска Турция в 10-верстов мащаб, съставена под редакцията на Николай Артамонов, към този момент представлява най-пълното и точно картографско изображение поне на българските земи и нейното наличие определено е от полза за руската армия във военните години.

Освен от картографски материали, Главният щаб на руската армия се нуждае и от данни, необходими за воденето на военната статистика, както и сведения за цялостната военнополитическа обстановка. Обезпечаването с такава информация за Османската империя, както видяхме, е задача на военния агент в Константинопол. Неговите донесения обаче не са достатъчни за попълването и актуализирането на масива от сведения за целия пътър в етническо, религиозно, природо-географско и пр. отношение Балкански полуостров, което налага изпращането на офицери разузнавачи, които да съберат намясто липсващата информация. В горните редове вече бе даден един пример за такава разузнавателна мисия – тази на поручик Скалон от 1867 г. Дейността на този офицер в услуга на разузнаването заслужава да ѝ бъде отделено допълнително внимание.

¹⁴⁸ Пак там, л. 27 – 28.

¹⁴⁹ Пак там, л. 33 – 34.

¹⁵⁰ Пак там, а. е. 93, л. 74.

Василий Скалон постъпва на военна служба през 1861 г. в Лейбгвардейския улански полк; през 1865 г. получава отпуск и по указания лично на министър Милютин заминава за Османската империя със задача събиране на топографски и статистически сведения за Европейска и Азиатска Турция. През ноември и декември с. г. той съставя „Маршрут от границите на Босна и Сърбия до град Бургас на Черно море“, съхранен като печатен екземпляр в РГВИА, който дава представа за географския обхват на неговите пътувания по Балканите¹⁵¹. В ролята си на разузнавач Скалон видимо се справя успешно, поради което е оставен временно под разпореждането на Николай Игнатиев в Константинопол именно за изпълнението на подобни задачи¹⁵². През 1867 г. е включен в състава на руската военно-топографска експедиция, но пътешествието му в западнобългарските земи продължава и в началото на 1868 г. По време на престоя си във Видин в края на 1867 г. той съставя труд, озаглавен „За военното значение на Сърбия по отношение на Турция и Австрия във връзка с общата военна задача на Русия на изток“¹⁵³. Видимо на базата на личните си наблюдения върху местността в днешните земи на Западна България и Източна Сърбия Скалон прави подробен стратегически разбор на възможните военни действия в тази част на Балканите при ново изостряне на Източния въпрос, последвано от въоръжен конфликт. Според него при географските и топографските особености на Сърбия и липсата на добра крепостна система воденето на отбранителна война срещу Османската империя не дава шансове за успех на Княжеството, вместо това Белград би трябвало да заложи на настъпателни действия, координирани с руска офанзива на юг от Дунав. Скалон също така доста правдиво анализира политиката на Хабсбургската монархия в Югоизточна Европа след загубите, претърпени от Виена в Италия и Германия, като достига до логичното заключение, че при следващо отваряне на Източния въпрос Австро-Унгария ще търси задоволяване на своя апетит на Велика сила с парчета територия от Западните Балкани.

Във Видин към поручик Скалон се присъединява сръбският офицер разузнавач на име Боголюб Каталинич, заедно с когото той продължава пътешествието си по протежение на границата на Сръбското княжество, през Стара Сърбия и Македония, до пределите на Гърция¹⁵⁴. Интригуващата кариера на този офицер заслужава да получи внимание тук, тъй като името на Каталинич е свързано с дейността на руското разузнаване на Балканите в дадения период. Боголюб Каталинич е славянин с католическо вероизповедание, ро-

¹⁵¹ Пак там, а. с. 79, л. 56 – 60.

¹⁵² **Нигалатий**, М. Перспективы сербско-русского военного сотрудничества в 60-е – нач. 70-х гг. XIX в. Дисертация за придобиване на научна степен кандидат на историческите науки. Москва, 2009, с. 115.

¹⁵³ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. с. 79, л. 29 – 55.

¹⁵⁴ **Нигалатий**, М. Перспективы сербско-русского военного сотрудничества..., с. 116.

ден през 1838 г. в хърватската част на Военната граница¹⁵⁵, получава военно образование в Австрия и постъпва на служба като граничар. През 1864 г. като доброволец заминава за Мексико заедно с австрийския корпус, участва в интервенцията на Франция, Англия и Испания. За трите години, прекарани в Мексико, Каталинич натрупва богат боен опит и познания, вкл. и по военна топография. След уволнението си от австрийската армия приема сръбско поданство и постъпва на сръбска служба, а в началото на 1868 г. е изпратен като помощник на руския разузнавач Скалон, явно поради опита си в извършването на топографски заснемания, придобит в Мексико¹⁵⁶. Очевидно тук става въпрос за съгласувано между руското и сръбското правителство разузнаване, резултатите от което биха били полезни и за двете страни. Като сръбски офицер Каталинич съставя записка „За военнополитическото значение на Военната граница в Австрия“, която вероятно с посредничеството на Василий Скалон е представена на руския посланик в Константинопол Игнатиев¹⁵⁷.

Познанията за положението в северозападната част на Балканския полуостров и опитът, придобит на австрийска служба, по всичко личи правят Боголюб Каталинич полезен кадър за руското разузнаване на Балканите, още повече при положение че Петербург не разполага с агентурна мрежа в района на Военната граница, която област в същото време може да има голямо значение при един бъдещ конфликт, предвид амбициите на Виена за териториално разширение в Югоизточна Европа. Изглежда, тези обстоятелства стават причина за привличането на сръбския офицер на руска служба през юни 1869 г. като прапорщик в 146-и пехотен Царицински полк.

Съвсем скоро Каталинич се озовава отново на Балканите в ролята си на разузнавач, този път изпратен от руския щаб. Свидетелство за това е съставената от него записка за „пътешествието му през южнославянските земи в месеците юли – август 1870 г.“, датирана от 15 октомври 1870 г.¹⁵⁸ В началото на своето съчинение авторът твърди, че своите наблюдения е направил едва ли не самоинициативно по време на „случайния си двумесечен отпуск“. На тези думи едва ли може да се вярва, по всяка вероятност тук става въпрос за изпълнението на конкретни задачи по събиране на разузнавателна информация, възложени му от висшестоящото началство, макар и конкретни документи, потвърждаващи това, да не бяха открити от нас във фондовете на РГВИА.

¹⁵⁵ Военна граница или военна крайна (нем. Militärgrenze, хърв. Vojna krajina) – обособена погранична зона между Хабсбургската монархия и Османската империя, чието население се ползва от определени привилегии в замяна на отбраната на австрийската граница от османски нападения.

¹⁵⁶ **Нигалатий**, М. Перспективи сръбско-руското военното сътрудничество..., с. 111 – 116.

¹⁵⁷ Пак там, л. 119.

¹⁵⁸ РГВИА, ф. 430, оп. 1, а. е. 7, л. 1 – 26.

Самата записка очертава маршрута на неговото пътуване, включващ Румъния, Сърбия, Хърватия и Военната граница, като най-дълго време той прекарва на последното място, от което може да се съди, че инструкциите му са били именно за събиране на актуални данни за положението в дадената област. За всяка от страните и областите, през които преминава, руският разузнавач дава подробни описания на военнополитическата и революционната обстановка. Първата част от съчинението му е посветена на българското националноосвободително движение и неговите организации в Румъния. Каталинич не крие симпатиите си към групата на младите сред българката емиграция и създадения наскоро Български централен революционен комитет, който според него е „съставен от най-образованите млади люде“, приеман е съчувствено на запад, но генералният консул на Русия Офенберг се отнася с открито презрение към него, което отблъсква българите от Петербург и вреди на руската политика в региона като цяло¹⁵⁹. Интересно е да се отбележи следното наблюдение на руския разузнавач: „Комитетът има много образовани люде от двете страни на Дунав. Повечето от тях са в Гюргево, Браила, Галац. Те изпълняват длъжността на наблюдатели на двете страни на Дунав, правят го напълно безплатно и трябва да им се отдаде дължимото, тъй като благодарение на тях комитетът знае какво се случва на Балканския полуостров“¹⁶⁰. Тук Каталинич явно намеква за ползата, която тази съществуваща своеобразна агентурна мрежа на българската емиграция в Румъния може да има за руското разузнаване. По време на подготовката за война срещу Османската империя през 1876 – 1877 г. Русия се възползва именно от контактите на българските емигранти с техни сънародници на юг от Дунав за събиране на разузнавателна информация, а някои сравнително наскоро станали известни аспекти от дейността на Любен Каравелов говорят за негови връзки с руското Военно министерство и военното разузнаване на Русия¹⁶¹.

Сравнително малко внимание в своята записка Каталинич отделя на ситуацията в Румъния, наблягайки основно на изключително ниския авторитет, с който се ползва правителството и жалкото положение на армията, съставена от „необучени селяни, тунсядци, които не са защитници на отечеството, а негово бreme“¹⁶². В Белград той прекарва едва два дни, като за това време успява да събере само сведения за въоръженето, което, според думите му, се е подобрило значително от времето на неговото последно пребиваване в Сърбия¹⁶³. Основната част от съчинението е посветена на Военната граница,

¹⁵⁹ Пак там, л. 2 – 3.

¹⁶⁰ Пак там, л. 4.

¹⁶¹ Стоянов, И. Любен Каравелов. Нови щрихи към живота и дейността му. В. Търново, 2008, с. 53.

¹⁶² РГВИА, ф. 430, оп. 1, а. с. 7, л. 6.

¹⁶³ Пак там, л. 7.

общата обстановка в дадената област, политиката на Австро-Унгария спрямо нея, както и стратегическото ѝ значение в случай на руско-турска война. Каталинич дава подробни данни за крепостната система в региона, броя и силите на славянските полкове в състава на австро-унгарската армия, цялостната военна организация на областта, описва релефно и настроенията сред граничарите. Заключение, до което стига, гласи, че в случай на нови надигания на Балканите, славянските народи, подвластни на Виена, непременно ще възтанат и могат да се превърнат в услужлив фактор в контекста на евентуална руска военна кампания в Югоизточна Европа¹⁶⁴.

При по-нататъшната си служба в руската армия Боголюб Каталинич не е изпращан на други подобни разузнавателни мисии, причина за което може да се търси в неговото прогресивно влошаващо се здраве, но и в субективността, с която той представя фактите, изхождайки от собствените си идеи за освобождение на австрийските славяни с руска помощ. Самата записка от 1870 г. е приета нееднозначно в Петербург. Докато Милютин смята труда му за важен и достоен за поощрение, директорът на Азиатския департамент Стремоухов пише, че макар и нелишени от интерес, някои от описанията на Каталинич са недостатъчно обективни и без политическо значение¹⁶⁵. И все пак този офицер, привлечен на руска служба явно именно поради комбинацията от своите произход, знания и опит, се оказва идеален агент, който да предостави на Петербург вътрешен поглед върху територията на Военната граница, една част от Балканския полуостров, слабо позната на руския щаб, но същевременно представляваща интерес, особено предвид нарастващата тежест на хабсбургския фактор при бъдещ конфликт в Югоизточна Европа.

Втората половина на 60-те години на XIX в. на Балканите е белязана от усиляване на антиосманското движение в различни краища на полуострова. Източният въпрос напомня за себе си и обещава скоро отново да се изправи пред Европейския концерт с цялата си сложност и възли от противоречия. В Белград отчитат обстоятелствата, настъпили след Австро-пруската война и началото на Критското въстание, като благоприятстващи постигането на сръбските външнополитически цели, вкл. и в открита война с Османската империя, която се планира като общобалканско въстание против вековния поробител¹⁶⁶. За целта от 1867 г. Сърбия започва активно да търси помощта на Петербург под формата на оръжие, а също така и подготвени офицери, каквито определено не достигат в сръбската армия¹⁶⁷. Както вече беше споменато, през 1867 г. военният агент Франкини по искане на Николай Игнатиев разработва

¹⁶⁴ Пак там, л. 10 – 24.

¹⁶⁵ **Нигалатий**, М. Перспективы сербско-русского военного сотрудничества... , с. 124.

¹⁶⁶ **Никитин**, С. Дипломатические отношения России с южными славянами в 60-х годах XIX в. – В: Славянский сборник. Москва, 1947, с. 281.

¹⁶⁷ **Карасев**, А. Из истории русско-сербских отношений... , с. 49.

стратегически план за военни действия на Княжеството против Османската империя. По мнението на руския посланик обаче този план е нахвърлян на основата на оскъдни данни, предполагаемият боен театър е познат само от не особено точни географски карти и описания, поради което възможните грешки са много¹⁶⁸. Очевидният недостиг на данни за Сърбия изисква попълването на празнотите чрез събиране на информация намясто. В началото на 1867 г. сръбското правителство се обръща с молба към Петербург за изпращането на опитни офицери, които да се запознаят със състоянието на сръбските въоръжени сили и да ги подготвят за въоръжено стълкновение с Османската империя. В резултат с тайна мисия в Белград е изпратена група офицери в чийто състав влизат полковник Леер, инженер-полковник Пастелников и капитан Снесарев. Отделно от това някои офицери, като например Николай Раевски, се отправят в Сърбия, формално излизайки в отпуск¹⁶⁹.

Присъствието на тези офицери в Сърбия дава възможност на руския щаб, а също и Външното министерство на Русия да получат актуална и подробна информация за ситуацията в Княжеството и особено за състоянието и възможностите на неговите въоръжени сили, на които се отдава основно значение като на организирана бойна сила в случай на общохристиянско надигане срещу Високата порта. В своите записки, писма и доклади, отправяни както във Военното министерство, така и в Азиатския департамент, руските офицери единодушно изказват мнението за неподготвеността на сръбската армия и несъответствието между политическите амбиции на правителството и реалните възможности. „Политическите цели сега са обединение на славянските земи, излаз на море и възстановяване на Душановото царство, но Сърбия има нужда от армия и военна стратегия за постигане на целите си“ – пише Пастелников в своя записка от юни 1867 г.¹⁷⁰ Друг подобен документ посочва ред слабости в артилерията, снабдяването, военната администрация, липсата на достатъчно оръжие и подготвени офицери, на базата на което се заключава: „Ако военните действия започнат сега, шансовете на сърбите са малки, а дори и да избегнат разгрома, ще изпаднат в безизходно положение. Съседните страни също не са готови за активен отпор“¹⁷¹. В докладна записка до директора на Азиатския департамент от февруари 1867 г. Николай Раевски също признава острия недостиг от подготвени офицерски кадри в сръбската армия, поради което предлага изпращането на няколко десетки опитни руски офицери, формално

¹⁶⁸ Пак там, с. 47.

¹⁶⁹ Пак там, с. 49; **Нарочницкая**, Л. Россия и отмена нейтрализации Черного моря 1856 – 1871. Москва, 1989, с. 95 – 97.

¹⁷⁰ РГВИА, ф. 439, оп. 1, а. е. 13, л. 15.

¹⁷¹ Пак там, л. 6 – 8. Авторът на този документ, озаглавен „Обзор на сръбските приготовления по отношение боевото снабдяване на войските“, остава неизвестен на нас, но без съмнение това е един от руските офицери, изпратени в Сърбия през 1867 г.

излезли в отпуск, което няма да е нарушение на миролюбивите отношения спрямо Портата, но в същото време ще принесе голяма полза на славянското дело. Освен това трябва да се избере един шабен офицер или генерал, който да поеме командването над сръбската войска и милиция¹⁷². По същество предлаганото от Раевски напълно съпада с доброволческото движение, което наблюдаваме почти десетилетие по-късно по време на Сръбско-турската война (1876). Копия от самата записка попадат освен в Азиатския департамент, и у военния министър, и у посланика в Константинопол Игнатиев¹⁷³.

Писмата на Пастелников и Снесарев също така обрисуват противоречията и вътрешните борби в сръбското правителство, които спъват военната подготовка. След половингодишен престой в Сърбия Снесарев пише: „В интерес на Сърбия и на всички славяни благоразумно би било да се отложи решителното стълкновение до систематичното завършване на военните приготовления, още повече че в сръбското министерство може да се получи комбинация по-благоприятна за народния дух от сегашната“¹⁷⁴.

От гледна точка на разужаването мисията на руските офицери може да се определи като успешна, тъй като позволява на руското правителство да придобие реална представа за силите на Сърбия и нейните възможности да поведе славянските народи на обща борба против султана. Предвид констатираната неподготвеност на Белград, дипломацията на Петербург възприема виждането за ненавременността на планираното въстание и отправя съответните въздържачи призови до княз Михаил¹⁷⁵. Същевременно изпращаната от руските офицери информация попълва базата от данни на руския шаб за въоръжените сили на Княжеството, състоянието на крепостите, пътната мрежа и топографските особености на сръбските земи.

През 70-те години на XIX в. в руския Главен шаб продължава работата по събиране и систематизиране на информация за българските земи, които трябва да бъдат основен боен театър в една бъдеща война срещу Османската империя. Със задачата по съставяне на военен обзор на България и подробна сводка на всички маршрути е натоварен един от главните участници във военно-топографската експедиция от 1867 г., полковникът от генералния шаб Георгий Бобриков. През май 1873 г. от Военнонаучния комитет се обръщат с молба за височайше разрешение за командироването на Бобриков в Османската империя със следните съображения: „Тъй като данните в различни източници често са непълни или си противоречат, остават някои бели петна за запъл-

¹⁷² РГВИА, ф. 439, оп. 1, а. е. 13, л. 114.

¹⁷³ **Шемякин**, А. Смерть графа Раевского. (Електронен ресурс, дата на последно посещение: 05. 08. 2106 г. <http://www.srpska.ru/article.php?nid=435>)

¹⁷⁴ Цит. по: **Никитин**, С. Дипломатические отношения России с южными славянами..., с. 287.

¹⁷⁵ **Карасев**, А. Из истории русско-сербских отношений..., с. 51.

ване в описанието на местността и маршрутите, поради което е необходимо на капитан Бобриков да бъде позволено пътуване в Турция от частен характер, като офицер в отпуск [Подчертано в документа.]¹⁷⁶. В отговор на искането е получено разрешение за командироването на Бобриков в Турция за „събирането на военностатистически и топографски сведения“, а от петербургското градоначалство е издаден паспорт за пътуване зад граница на частно лице¹⁷⁷. Кога точно руският офицер пристига на Балканите не става ясно от архивното дело в РГВИА, но донесение на консула в Русе Мошнин от 26 август, в което се казва, че „тези дни“ там е пристигнал въпросният полковник, дава представа за началото на неговата мисия в българските земи¹⁷⁸. В свое писмо до Николай Обручев Бобриков посочва датата, на която е напуснал Османската империя – 20 септември¹⁷⁹. От същото писмо научаваме, че задачите на Бобриков включват топографско изучаване на местността и събиране на статистически сведения. По първия пункт руският разузнавач пише: „Условието, в които се намирах, не ме благоприятстваха [...] Турците ме съпровождаха с конвой, принуждаваха ме да спя само в турски селища и заплашваха да ме отведат с въоръжен караул. Въпреки това, аз огледах Видин, Силистра, делиорманския лес, пространството от Разград до Търново и долината на река Златаря“¹⁸⁰. Що се отнася до втората задача, Бобриков отбелязва, че събраните статистически сведения са превишили очакванията му и с тяхна помощ се надява да завърши описанието си до една година¹⁸¹. Присъствието и самоличността на руския офицер не остават скрити от западните дипломати. В началото на септември австро-унгарският консул в Русе Мотлонг информира в свое донесение за неговите обиколки в района на Силистра и Тулча, в които той е придружаван от драгомана на руското консулство в Русе¹⁸². Наблюденията на Мотлонг трябва да се отчетат като съвсем точни, тъй като въпросният драгоман на име Дмитрий Кара Михайлов, както става ясно от документ, съхраняван в РГВИА, наистина оказва особено ценна помощ на Бобриков, намира се неотлъчно до него по време на рекогносцировките в Северна България и крепостите Русе и Силистра, поради което и е предложен за награда¹⁸³.

Година по-късно полковник Бобриков е командирован отново на Балканите за разузнаване, този път в Румъния. В справка на Военнонаучния комитет

¹⁷⁶ РГВИА, ф. 401, оп. 2/926, а. е. 48 (1873 г.), л. 3.

¹⁷⁷ Пак там, л. 5, 9.

¹⁷⁸ Българско националнореволуционно движение 1868 – 1874. Чуждестранни документи. Т. 2. София, 1992, с. 420.

¹⁷⁹ РГВИА, ф. 401, оп. 2/926, а. е. 48 (1873 г.), л. 14.

¹⁸⁰ Пак там, л. 14 – 14 об.

¹⁸¹ Пак там, л. 14 об.

¹⁸² Българско националнореволуционно движение... Т. 2, с. 421.

¹⁸³ РГВИА, ф. 401, оп. 2/926, а. е. 48 (1873 г.), л. 16.

от 3 август 1874 г. се казва, че изпратеният през 1871 г. в Румъния полковник Маслов за събиране на топографски и статистически сведения не е предоставил никакви писмени резултати от своята командировка, а: „Междувременно, имайки предвид, че изучаването на Румъния за нас е доста важно, особено поради нейното отношение към Турция, би било полезно да не изпускаме възможността да се запознаем по-отблизо с нейната военна организация“¹⁸⁴. Възможността, за която става въпрос, са обявените големи военни маневри на румънската армия край град Бузю през септември – октомври с. г. Предвид няколкогодишните си занимания с Османската империя и васалните княжества, полковник Бобриков е избран да замине като руски представител на въпросните маневри, което ще му даде възможност да допълни наличните данни за организацията на румънските въоръжени сили, а също така и да събере нови статистически и топографски сведения¹⁸⁵.

На свое разузнавателно пътуване в Османската империя, Германия и Австрия през 1873 г. е командирован и самият генерал Николай Обручев. Това, че именно разузнаването е принципна цел на мисията, личи достатъчно ясно от доклад на Главния щаб, адресиран до императора и датиран от 15 май 1873 г., който се цитира тук в неговата пълнота: „Предвид съставяните в Главния щаб военни обзори на пограничните с Русия области на Турция, Австрия и Германия и предвид издаването на нови военностатистически описания на тези държави, съществува необходимост от командироването на главния редактор на тези издания и деловодител на Военнонаучния комитет генерал Обручев в Константинопол, Виена и Берлин за непосредствено съобщение с нашите военни агенти във връзка с коригирането и допълването на съществуващите военностатистически описания, а също и за събиране на най-нови сведения за състава и организацията на въоръжените сили на тези държави. При това, съгласно няколкократно изразеното желание на нашия посланик Игнатиев, на генерал Обручев ще се предостави възможност да вземе лично участие в разработването на програма за събиране на военностатистически сведения за Турция с посредничеството на нашите консули и, ползвайки се от някои новооткрити железни пътища, да пропътува по най-важното пространство от Балканско-Дунавския театър“¹⁸⁶. Както се вижда в този документ, целящ да мотивира пред държавния глава въпросната командировка, основно внимание е отделено на Османската империя, което говори достатъчно ясно за степенуването на приоритетите на руското разузнаване. Както справедливо отбелязва съвременният биограф на Николай Обручев Олег Айрапетов, самият факт, че

¹⁸⁴ Пак там, а. е. 60 (1874 г.), л. 5.

¹⁸⁵ Пак там, л. 7.

¹⁸⁶ Пак там, а. е. 49 (1873 г.), л. 1.

той започва обиколката си от Константинопол, демонстрира коя страна към момента представлява главен стратегически интерес¹⁸⁷.

За резултатите от пътуването на Обручев в европейската част от Османската империя основен извор е неговото писмо до Дмитрий Милютин от ноември 1873 г., в което той представя своеобразен отчет за направените наблюдения. Маршрутът на руския генерал започва от Константинопол, където той е представен на военния министър Хюсеин Авни паша от Николай Игнатиев. Тъй като обаче главна негова цел е наблюдение над османските войски в провинцията и запознаване с Дунавския боен театър, Обручев моли за посещение на шуменския военен лагер, където би могъл да види „учебните знания“ на султанските войски. Исканото разрешение му е любезно предоставено заедно с ферман, осигуряващ му безпрепятствено придвижване. В Шумен той се среща с русенския консул Мошнин, като двамата са посрещнати с огромно внимание и почит¹⁸⁸. Впечатленията на руския генерал от османските войски не се различават особено от това, което донасят военните агенти. Отбелязвайки доброто въоръжение на турския войник и високите му бойни качества, Обручев определя османската армия като зле организирана и обучена, заимстваща от Европа военни устави, но оставаща чужда на техния смисъл. „Турската армия прилича по-скоро на зле обучена милиция, отколкото на редовна европейска армия. Войниците са добри и добре въоръжени, но да създаде способна армия от този материал Турция не успява поради липсата на добро системно обучение.“¹⁸⁹ Според неговата крайна оценка османските въоръжени сили са неподготвени за широкомащабни офанзивни действия, което ги обрича на нови поражения¹⁹⁰.

След наблюдението на проведеното в Шумен военно учение Обручев посещава Русе, отбелязвайки в контекста на своето придвижване по суша, че в топографско отношение трябва да се обръща повече внимание на тази страна, тъй като в противен случай представите за балканския военен театър ще останат превратни. „Пътища, укрепления, население, тук всичко това се мени бързо. На едно място разрушават укрепления, на друго изграждат нови, селища изчезват, появяват се нови“ – пише руският генерал¹⁹¹. Като пример той дава пътя от Шумен за Одрин през Ямбол, който преди е бил шосе, а сега на места се е превърнал в конска пътека. В околностите на Шумен и въобще в България има много селища, които не са нанесени на руски карти, добавя Обручев¹⁹².

¹⁸⁷ Айрапетов, О. Забытая карьера..., с. 128 – 129.

¹⁸⁸ РГВИА, ф. 401, оп. 1/926, а. е. 49 (1873 г.), л. 11 – 11 об.

¹⁸⁹ Пак там, л. 17 – 17 об.

¹⁹⁰ Пак там, л. 19.

¹⁹¹ Пак там, л. 15.

¹⁹² Пак там, л. 15 об.

В политическо отношение той констатира намаляване на влиянието и тежестта на Русия в Османската империя за сметка на проникващото все по-дълбоко европейско икономическо и културно влияние. Според него при създалата се ситуация след българо-гръцкия църковен конфликт, подкопаваш основния опорен стълб на руската политика на Балканите – православно единство, опасността от загуба на позиции е все по-голяма. Гърците са директно наречени „нов враг на Русия“, а Петербург, пише Обручев, трябва последователно да поддържа българите като най-сигурен залог за охрана на своите интереси, за които издигането на Гърция представлява по-голяма заплаха дори от усиляването на Турция¹⁹³.

В разглеждания период немалко руски пътешественици посещават Балканския полуостров. Докато интересите на някои от тях са чисто научни и познавателни, то други без никакво съмнение изпълняват задачи, свързани с разузнаването, а от техните съчинения се ползват в Главния щаб на руската армия. Тук ще обърнем внимание на няколко такива примера.

Известният руски географ, етнограф и пътешественик, член на Руското географско общество, изследовател на Далечния изток Михаил Иванович Венюков посещава на два пъти Османската империя – през 1867 и 1874 г.¹⁹⁴ Неговите многобройни пътешествия далеч не са само научни експедиции, а предвид принадлежността на Венюков към Руския генерален щаб, те следва да се разглеждат като пътувания, чиито главна цел е разузнаването, което се потвърждава и от факта, че негови записки с различна информация се съхраняват в РГВИА¹⁹⁵. За второто пътуване в Османската империя на руския офицер и пътешественик сведения намираме в неговите спомени. На Балканите той пристига с параход по Дунав от Базиаш и акостира в Русе с идеята да обходи българските земи в южна посока до Одрин. Венюков директно назовава целта на своето пътешествие като „събиране на сведения за предмети интересни във военнополитическо отношение“, като той е снабден с карти и чертежи, предоставени му от военно-топографския отдел на Главния щаб, които очевидно е трябвало да допълни и коригира. Неговото внимание е насочено главно към топографията на местността: „От Базиаш до Русе аз не слизах от палубата на парахода и с карта в ръка се стараех да се запозная колкото се може по-подробно с придунавските местности. Това ми се отдаде в такава степен, че и досега си спомням много подробности от топографията на Дунавската долина“ – пише Венюков¹⁹⁶. Пристигнал в Русе, руският разузнавач променя първоначалния си план и по съвети, получени от руския консул, по-

¹⁹³ Пак там, л. 19.

¹⁹⁴ Путешествия и литература о Ближнем востоке во второй половине XIX и начале XX в. – В: Ближний восток в русской науке и литературе. Ч. II. Москва, 1973, с. 263.

¹⁹⁵ Напр.: РГВИА, ф. 401, оп. 3/927, а. е. 9 (1875 г.), л. 1 – 7.

¹⁹⁶ Венюков, М. Из воспоминаний. Кн. 2. Амстердам, 1895, с. 191.

тегля с влак за Варна и оттам по море – за Константинопол, където да получи последващи указания от генерал Игнатиев. Така мисията му от разузнаване на Дунавския военен театър се превръща в събиране на информация от центъра на империята на Босфора. Все пак, пътувайки по железницата Русе – Варна, Венюков отбелязва редица груби неточности в руските карти и от дистанцията на времето се изказва с известна доза ирония за усилията на руския щаб по картографиране на местността. Освен на топографията, той обръща внимание на етнографията, отбелязвайки безлюдното, което среща от двете страни на жп линията¹⁹⁷. След завръщането си в Петербург Венюков публикува сравнително обширна статия във „Военен сборник“, в която описва обстойно пътуването си. В нея е включено подробно описание на железницата Русе – Варна и всички станции по нея, но основната част е посветена на Босфора, като руският офицер предоставя детайлни данни за самия пролив, неговата ширина и дълбочина в отделните участъци, морските течения, състоянието на османските батареи, прилага и изработена от него карта¹⁹⁸.

През 1874 г. Тракия посещава младият руски дипломат В. Теплов, чийто очерк, съдържащ сведения за икономическото положение и съдбата на християнското население, подвластно на Портата в посетените територии, е включен в сборника „Руски пътеписи за българските земи XVII—XIX век“¹⁹⁹. По това време Теплов е на служба в руското посолство в Константинопол²⁰⁰, което означава, че пътуването му не е осъществено без знанието и съгласието на Николай Игнатиев, а това дава основание да се предполага, че то има за цел събирането на определена необходима информация.

Трябва да се спомене и пътуването от 1872 г. на великия княз Николай Николаевич заедно с група офицери и генерали, чийто маршрут до Константинопол повтаря този, следван от Михаил Венюков. Делегацията се придвижва с влак от Виена до Базиш, оттам продължава с параход по Дунав до Русе, използва железницата до Варна и пристига по море в Константинопол²⁰¹. Без съмнение участниците в това пътешествие, с околото си на военни специалисти, осъществяват наблюдения върху посетените земи, както може да се съди от издадения по-късно пътепис на Дмитрий Скалон, адютант на великия княз, където се обръща внимание на редица детайли като състоянието на османските укрепления, стратегическото значение на селища и комуникационни линии и пр.²⁰²

¹⁹⁷ Пак там, с. 194 – 195.

¹⁹⁸ **Венюков**, М. С. Дороги по Турции. // *Военный сборник*, 1974, № 8, с. 364 – 392.

¹⁹⁹ Руски пътеписи за българските земи XVII—XIX век. София, 1986, с. 349 – 357.

²⁰⁰ *Annuaire diplomatique de L'Empire de Russie pour l'annee 1874*. Saint-Petersbourg, 1874, p. 50.

²⁰¹ Путешествия и литература о Ближнем востоке, с. 265.

²⁰² **Скалон**, Д. Путешествие по Востоку и Святой земле в свите великого князя

Като цяло може да се заключи, че всеки руски офицер, присъстващ на Балканите, било тайно или с официална мисия, или изпълнява основната функция на разузнавач, или я съвместява с други първостепенни задачи. От инструкциите, връчени на руския представител в международната комисия, изпратена в Белград след османската бомбардировка през 1862 г., виждаме например, че от него се изисква да използва престоя си в Сърбия включително и за събиране на сведения за: „... 1) числеността на османските гарнизони в Белград, Смедерево и Кладово и количеството артилерия там; 2) значението на всяка от тези крепости във военно отношение и 3) военните сили на Княжеството и тяхното състояние“²⁰³.

С разгледаните примери не се изчерпва дейността на руски офицери разузнавачи на Балканите в дадения период, но направеният преглед дава възможност за някои обобщения. На първо място, виждаме, че този вид разузнавателни мисии се изпълняват преимуществено от генералщабни офицери, които често се налага да излизат фиктивно в отпуск. Секретността не е на високо ниво, реалните подбуди зад пребиваването на тези офицери в Юго-източна Европа не са тайна нито за османските власти, нито за западните дипломати. Основния стремеж, стоящ зад тези пътувания, е не вербуване на местна агентура или изграждане на тайни разузнавателни мрежи, а събиране на сведения, необходими към дадения момент на Главния щаб за попълване на военностатистическите данни, набавяне на материали за картографиране на Европейска Турция, изучаване на хипотетичния военен театър, силите и средствата за отбрана на Османската империя. Логично фокусът на разузнавателния интерес е поставен върху придунавските територии, които, съгласно съществуващите военни планове, трябва да бъдат оперативно поле на руската армия, както и върху възможните пътища за настъпление през Стара планина по направление към Одрин и османската столица.

Осъществяването на командировките става със съгласието на Външното министерство и съдействието на неговите агенти (консули) по места, което още веднъж демонстрира първостепенната координационна и ръководна роля на ведомството в осъществяване на разузнаването. На този фон изпъква ярко и фигурата на посланика Николай Игнатиев като деен организатор и съмишленик във всякакви действия, имащи за цел добиване на разузнавателна информация за нуждите на Главния щаб на руската армия.

Дотук бяха разгледани средствата, използвани от военното разузнаване за събиране на информация от Балканите във време на мир. Основен опорен стълб на Военното министерство в осъществяване на разузнавателната дейност е институтът на военния агент на Русия в Константинопол, който обаче

Николая Николаевича в 1872 году. Санкт Петербург, 1881. (Електронен ресурс: <http://www.fapgead.net/book/12533898/?page=1> Дата на последно посещение: 07. 08. 2016 г.)

²⁰³ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 67, л. 27.

няма как да осигури нужния обем и спектър от сведения за целия полуостров. Тук е мястото, където се намесват офицерите, командировани в Югоизточна Европа за изпълнение на конкретни разузнавателни задачи, но и тяхното присъствие не може да ни отклони от налагащия се извод за кадровата слабост на руското военно разузнаване на Балканите в разглеждания период. Разгърнатата агентурна мрежа липсва, както и официални военни представители в балканските столици (без да се смята Константинопол), на централно ниво в Главния щаб също се наблюдава недостиг на подготвени специалисти балканисти, които да се занимават със системното разузнавателно изучаване на този важен за руската външна политика регион. Въпреки забележимото интензифициране на руското разузнаване в Югоизточна Европа в края на XIX и началото на XX в., кадровата слабост остава като главен проблем, с който Петербург не се справя на практика до Октомврийската революция²⁰⁴. При тези условия консулско-дипломатическата мрежа на руското Външно министерство продължава да стои в основата на информационните мрежи на Русия на Балканите след 1856 г., доставящи информация, вкл. и от военен интерес.

РУСКАТА КОНСУЛСКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКА МРЕЖА НА БАЛКАНИТЕ В СИСТЕМАТА НА ВОЕННОТО РАЗУЗНАВАНЕ

Както стана ясно от досегашното изложение, събирането на разузнавателна информация от страна на агентурата на военното ведомство се осъществява със знанието, разрешението и съдействието на Външното министерство и неговите представители по места. Руските консули участват в непосредственото добиване на сведения, оказват и помощ на изпращаните офицери разузнавачи. Посланикът в Константинопол от своя страна се явява началник на военния агент в османската столица, сам инициира провеждането на разузнавателни мисии и отговаря за доставянето на сведения. Въобще руската дипломатическа мисия на Босфора се явява център, в който се влива информация от различни краища на Османската империя, там тя получава и първичен анализ, преди да бъде отправена към Външното или Военното министерство в Петербург. Факт е, че руските посланици при Високата порта отговарят за решаването на редица въпроси от двустранните руско-османски отношения, поради което тяхната добра информираност за положението не само в столицата, но и в различните краища на империята представлява основна потребност. В този смисъл императорската руска мисия на Босфора се явява както източник, така и ползвател на разузнавателна информация.

Мястото на руските консули в информационните мрежи на Русия е ключово и се определя от факта, че извън Константинопол това са единствените

²⁰⁴ **Каширин**, В. Дозорные на Балканах..., с. 571.

постоянни официални агенти на Петербург на Балканите. Поради споменатата кадрова слабост на военното разузнаване съвсем логично и закономерно е те да бъдат впрегнати в събирането не само на общополитическа, но и на военна информация. Самото наличие на немалко количество консулски донесения в архивните колекции на РГВИА доказва неизменната роля на тези резиденти в системата на военното разузнаване. За нас интерес представлява на първо време пътят на сведенията до бюрото на военния министър, началника на Главния щаб или управляващия Военнонаучния комитет в Петербург.

Съгласно установената практика, донесенията на консулите в Османската империя се отправят или непосредствено до директора на Азиатския департамент, или в посолството в Константинопол, откъдето биват препращани в Петербург. Консултът на Русия в Сараево Гилфердинг например изпраща доклади както до директора на Азиатския департамент Ковалевски, така и до посланика при Портата Бутенев²⁰⁵. Донесенията на вицеконсулите и консулските агенти преминават през генералното консулство в съответния район. Вицеконсултът в Пловдив Найден Геров е инструктиран да докладва до генералното консулство в Адрианопол, откъдето донесенията му биват отправяни до посланика в Константинопол²⁰⁶. По същия начин, но с посредничеството на генералното консулство в Русе, докладите на консулския агент във Варна достигат до руската мисия в османската столица. За физическото доставяне на тези донесения се грижат дипломатическите куриери, с които консулствата разполагат по щат. От Босфора, чрез дипломатическата поща, донесенията се отправят във Външното министерство на Русия. Консулите, резидиращи извън османските територии на Балканите, адресират своите доклади до висшестоящия дипломатически представител в страната, висшето началство в Петербург или отново до посланика в Константинопол. Някои от донесенията на консула в Рагуза например се отправят до посланика на Русия във Виена²⁰⁷, други – до посланика в Константинопол²⁰⁸, а основната част от тях – до директора на Азиатския департамент. Някои донесения достигат до Петербург и във вид на шифровани телеграми, разбира се, при наличието на изградени телеграфни линии. През втората половина на 60-те години например в Азиатския департамент постъпват секретни телеграми на генералния консул и дипломатически агент в Белград²⁰⁹. Важен пункт в информационните канали

²⁰⁵ Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850 – 1864. Документы. Москва, 1985, с. 39, 55, 75, 96. Вж. също: **Тешћ**, И. Босна и Херцеговина у руским изворима (1856 – 1878). Сарајево, 1988. с. 25.

²⁰⁶ Архив на Найден Геров. Т. 1. София, 1931, с. 6.

²⁰⁷ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 65, л. 1 – 2.

²⁰⁸ Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850 – 1864..., с. 120.

²⁰⁹ РГВИА, ф. 439, оп. 1, а. е. 11, л. 33.

от Балканите към Петербург се явява град Одеса. Генералният консул в Букурещ изпраща директно на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор и командващ войските в Одеския военен окръг сведения за редица детайли от политическия живот и революционната активност в тази част на полуострова, като особено място заема информацията за положението в изгубената от Русия по силата на Парижкия мир част от Бесарабия²¹⁰.

Веднъж озовали се в Петербург, тези от дипломатическите донесения, съдържащи сведения от военен интерес, биват препращани до военния министър, началника на Главния щаб, а по-късно и до деловодителя на Военнонаучния комитет Николай Обручев. Това е ясно засвидетелствано в архивните фондове на РГВИА, където, освен самите консулски донесения, се съхранява и съответната преписка, водена във връзка с препращането на тези документи. Въпросната преписка е еднотипна и в нея от името на външния министър или началника на Азиатския департамент дадено дипломатическо донесение (негово копие) се предоставя за прочитане на висшето военно командване²¹¹.

В препращаните донесения се съдържа разнообразна информация, като в зависимост от мястото си на пребиваване консулите осъществяват наблюдение над различни явления, събития и процеси, засягащи стратегическите интереси на Русия. Така например, голяма част от работата на консулите в Галац, Тулча и Яш се изразява в наблюдение над полските емигранти, чиито революционни замисли и надежди за всяване на смут в Русия с използване на руските старообрядци в Добруджа не могат да не тревожат Петербург. През лятото на 1857 г. консултът в Галац например информира подробно за пътуването на Садък паша (Михаил Чайковски) в Добруджа, имащо за цел вербуването на войници за създадения от него полк²¹². Консулският представител на Русия в Яш Лекс активно следи за дейността на полските емигранти в Молдавия след Полското въстание от 1863 г.²¹³ По време на службата си като руски вицеконсул в Тулча Константин Леонтиев също дейно се занимава с полския въпрос, стремейки се да разгадае бъдещите намерения на антируски настроената емиграция²¹⁴.

Подобно на военния агент в Константинопол, ведомости, макар и не толкова обстойни, за разположението на османските военни части в европейските провинции на империята съставят и консулите по места, като с особено

²¹⁰ Пак там, ф. 438, оп. 1, а. е. 161, л. 39; ф. 450, а. е. 67, л. 71.

²¹¹ Така например, архивна единица № 75 от фонд № 450 на РГВИА съдържа събрани донесения на руските консули Офенберг, Иванов и Кудрявцев, препращани от името на държавния канцлер до военния министър: РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 75.

²¹² Пак там, а. е. 57, л. 311.

²¹³ Пак там, оп. 1, а. е. 67, л. 39, 56, 154.

²¹⁴ **Косиц**, В. Константин Леонтьев: размышления на славянскую тему. Москва, 1997, с. 72 – 73.

внимание се следи за военната активност в традиционно най-неспокойните части от полуострова и пограничните зони с християнските княжества и Гръцкото кралство, представляващи постоянни точки на напрежение. Консулският представител във Видин осведомява за военната обстановка по сръбско-османската граница²¹⁵, а генералният консул и дипломатически агент в Белград осигурява информация за положението в самото Сръбско княжество и неговите обтегнати отношения с Високата порта²¹⁶. Данни за султанските войски в Босна и Херцеговина са получавани от консулите в Сараево и Мостар²¹⁷, а консултът в Битоля известява за положението в Албания и по османско-гръцката граница²¹⁸. За осъществяването на контакти с Черногорското княжество и съответно за доставяне на информация за положението там отговаря консултът на Русия в Рагуза.

Впоследствие консулските донесения се препращат във Военното министерство, поради което днес съставляват част от архивните фондове на РГВИА. На вниманието на военния министър постъпват на практика данни за всички части на Югоизточна Европа, където Русия разполага със свои консулски представители, което при отсъствието на военни агенти в различни части на полуострова задоволява донякъде мирновременните нужди от военна и военнополитическа информация. Трябва да се отбележи, че тук става въпрос не единствено за отделяне и препращане на тези донесения, в които по усмотрение на съответния дипломат е включена информация, представляваща интерес за военното ведомство. Консулите получават конкретни предписания за събирането на определени сведения, които с посредничеството на посолството в османската столица и Азиатския департамент биват доставяни до органите на военното управление в Петербург. От писмо на Николай Обручев до Азиатския департамент от 27 януари 1868 г. например научаваме, че по разработена съвместно между Главния щаб и посланика в Константинопол схема руските консулски представители в главните османски градове са получили инструкции да съберат подробни статистически сведения за своите райони на наблюдение. Задачата, става ясно, е успешно изпълнена, а предоставената от консулите информация се намира у главния секретар на посолството, във връзка с което генерал Обручев моли за възможно по-скорошното ѝ изпращане във Военнонаучния комитет²¹⁹.

Предвид отчетливия интерес на Главния щаб към Дунавския вилает на Османската империя и по-специално към региона на Русе, със събиране на разузнавателна информация за този, имащ стратегическо военно значение,

²¹⁵ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 56; ф. 401, оп. 2, а. е. 10 (1868 г.), л. 25.

²¹⁶ Пак там, а. е. 67, л. 7, 22.

²¹⁷ Пак там, а. е. 75, л. 11.

²¹⁸ Пак там, л. 19.

²¹⁹ Пак там, ф. 401, оп. 2, а. е. 10 (1868 г.), л. 2.

край с натоварен генералният консул на Русия в дунавския град. В навечерието на Източната криза заемащият поста Александър Мошнин успява да обезпечи Петербург с копие на новосъставена османска карта на Дунавския вилает, фотографски снимки на крепостите Шумен и Русе, описание и план на варненската крепост, за което по ходатайство на военния министър е награден с орден²²⁰. В своите спомени Михаил Венюков също споменава за „отличния и любознателен консул Мошнин, който сам работи над изучаването на Турция и съобщава сведения на Военнонаучния комитет“²²¹.

Във Военното министерство и Военнонаучния комитет постъпват сведения за васалните на Портата княжества на Балканите, събирани от руските дипломатически агенти там. Консултът в Букурещ барон Офенберг нееднократно донася информация за организацията на молдово-влашките въоръжени сили²²²; подробни данни за гръцката армия са получени в началото на 60-те години от пълномощния министър в Атина Озеров²²³. За важността на консулско-дипломатическите канали като източник на полезна и необходима на военното ведомство информация, както и за механизма на нейното предаване, красноречиво говори писмо на началника на Главния щаб генерал Гейден до директора на Азиатския департамент от ноември 1875 г.: „По установения порядък всички консулски донесения, представляващи интерес за военното ведомство се съобщаваха на Главния щаб от Азиатския департамент. В настоящото време консулските донесения от Турция имат особено важно значение, тъй като представляват единствените верни данни, по които може да се съди за съвременното положение“²²⁴.

За методите, които самите консули ползват за добиване на информация, съдим от съдържанието на донесенията им, макар и в тях рядко да е посочен конкретно източникът на дадено сведение. През декември 1875 г. консултът в Сараево пише до посланика в Константинопол, че при настъпилия в областта хаос след началото на антиосманското въстание, да се получат точни сведения става все по-трудно, тъй като властите не знаят почти нищо, а местните лица, към които той обикновено се е обръщал за информация, отсъстват²²⁵. Този цитат дава добра представа за двата принципни източника на информация, от които се ползват консулите – местните власти и информаторите от средите на населението. Консулските представители в Османската империя определено разполагат с информатори сред местната турска администрация, едва ли например споменатата карта на Дунавския вилает е придобита от генералния

²²⁰ Пак там, ф. 864, оп. 16, а. е. 7625, л. 2; а. е. 8931, л. 4.

²²¹ **Венюков**, М. Из воспоминаний. Кн. 2. Амстердам, 1895, с. 193.

²²² РГВИА, ф. 438, оп. 1, а. е. 161, л. 1.

²²³ Пак там, ф. 434, оп. 1, а. е. 10.

²²⁴ Пак там, ф. 401, оп. 3/927, а. е. 9 (1875 г.), л. 158 – 158 об.

²²⁵ Пак там, ф. 846, оп. 16, а. е. 7629, л. 5.

консул в Русе Мошнин без съдействието на някой чиновник, имащ достъп до такива материали. За драгомана на същото консулство Дмитрий Кара Михайлов се казва, че набавял за капитан Бобриков официални документи от османската администрация по време на разузнавателната мисия на руския офицер от 1873 г.²²⁶ Като цяло руските консули се стремят да си осигурят благоразположението на османските власти, което може да им е от полза, вкл. и при добиването на информация. Тези от консулите, резидиращи в Сърбия, Гърция и Дунавските княжества, разбира се, предават информация, получена от местните правителства, която обаче невинаги може да се смята за напълно достоверна. Генералният консул в Белград Шишкин например през 1868 г. пише, че числовите данни за военните сили на Княжеството, предавани му от сръбския военен министър, не отговарят на реалността, в което той успява да се убеди сам при посещението си в Крагуевац, където констатира неразбория, немарливост и незнание при боравенето и поддръжката на новопридобитите оръжейни системи²²⁷. По-късно, по време на Източната криза, на предоставяните от румънското разузнаване сведения за османската армия винаги се гледа с висока доза на съмнение и недоверие.

Всяко консулство на Русия на Балканите има свой щат от служители за различни поръчения, сред които са и постоянните, и временните тайни агенти, използвани за добиване на различна информация. Съдейки по неговите донесения, консулт в Яш Лекс например разполага с голям брой „секретни агенти“, които го уведомяват за плановете и замислите на полските емигранти²²⁸. Руското консулство в Сараево получава от Външното министерство през 1874 г. 35 австрийски дуката допълнителни средства за издръжка на тайните агенти. Тамошният консул Кудрявцев в началото на 1875 г. се обръща към Николай Игнатиев с молба да бъде предложен за награждаване с орден „Св. Станислав III степен“ Джордже Райкович, който повече от 10 години изпълнява длъжността на таен агент²²⁹. Всеки от консулите поддържа контакти с широк кръг представители на местното население, от които получава както конкретни сведения, така и впечатления за общите настроения сред подчинените на Портата народи. По-късно, по време на подготовката на Русия за война с Османската империя, когато се пристъпва към изграждане на тайни разузнавателни мрежи, различащи основно на местни кадри, именно връзките на определено лице с руския консул в региона е един от основните атестати, които определят неговата благонадеждност и вяроност към руската страна.

Личностният фактор, разбира се, се отразява и при събирането на разузнавателни сведения от консулите. Известният славист и фолклорист Алексан-

²²⁶ Пак там, ф. 401, оп. 2/926, а. е. 48 (1873 г.), л. 16.

²²⁷ Пак там, ф. 439, оп. 1, а. е. 11, л. 53.

²²⁸ Пак там, ф. 450, оп. 1, а. е. 67, л. 98, 137, 150, 192.

²²⁹ **Темп**, И. Босна и Херцеговина у руским изворима..., с. 50.

дър Гилфердинг, който е и първият руски консул в Сарасво, например, следвайки личните си научни интереси, отделя много повече време за пътувания и етнографски проучвания, отколкото за събирането на конкретни статистически данни²³⁰. Сухата статистика не импонира и на романтичната натура на руския дипломат, писател и публицист Константин Леонтиев, който в своите консулски донесения набляга на общите широки картини, отличаващи се с теоретизиране и размах на мисълта²³¹.

Обобщаващият извод, който може да се направи от описаното в последните страници, е, че една от съвсем немаловажните, но оставаща в голяма степен встрани от вниманието на изследователите, функции на руската консулската мрежа на Балканите е именно разузнавателната. На консулите се разчита да изучат в детайли районите на своето пребиваване и да информират висшестоящото началство за всичко, което би могло да представлява интерес. Макар и косвено, тези дипломати изпълняват ролята и на резиденти на военното разузнаване, което изпитва нужда да получава информация не само от столицата на османската империя, но и от нейните балкански провинции. Консулите събират необходими за воденето на военната статистика данни, сведения за военнополитическата обстановка, изпълняват и конкретни поръчения, идващи от висшето военно командване. Консулите обаче не докладват директно във Военното министерство, техните донесения достигат дотам само чрез посредничеството на външното ведомство. Освен това, разбира се, тези дипломати имат много по-обхватната и широка задача да следят за обстановката в своите консулски райони, да бъдат в течение на дейността на западните мисионери и да вникват в размаха на възрожденските и революционни процеси сред християнските народи, подвластни на Портата. Чрез пристигащите в посолството в Цариград или в Азиатския департамент в Петербург консулски донесения царското правителство може ефективно да следи хода на събитията на Балканите и да се опитва да въздейства върху тях, за да не допусне нова криза на Източния въпрос, която може още да влоши руското положение на изток.

Разглеждайки руското разузнаване в Османската империя и на Балканите, вече неведнъж стигнахме до неизбежната констатация за централната роля, която имат в осведомителните мрежи посолството на Русия в Константинопол и дипломатическият представител на Петербург при Високата порта. На практика всеки вид разузнавателна дейност, независимо дали става въпрос за събиране на информация от военния агент или чрез консулските канали, или изпращането на офицери с индивидуални мисии се осъществява със знанието и съдействието на руския посланик. Дипломатическата мисия в османската

²³⁰ Пак там, с. 30.

²³¹ Косиц, В. Константин Леонтьев..., с. 35.

столица е този център, където се влива основният поток от сведения от Балканския полуостров и азиатските провинции на империята, там те получават първичен анализ и се препращат до централните органи в Петербург. Самата дипломатическа мисия като институция по подразбиране и на практика се явява организационен и координационен център на руските осведомителни и агентурни мрежи в Османската империя още от началото на XVIII в. В течение на десетилетията тези мрежи биват разширявани и усъвършенствани, като тяхното ефективно функциониране зависи и от способностите и личните качества на главата на дипломатическото представителство. В периода след Кримската война и до средата на 70-те години на XIX в. руското посолство в османската столица има четирима ръководители: през 1856 – 1858 г. то е оглавявано от вече доста възрастния Аполинарий Бутенев, наследен последователно от Алексей Лобанов-Ростовски (1858 – 1863) и Евгений Новиков (1863 – 1864). По време на тяхното пребиваване на този особено важен за руската близкоизточна политика пост руското влияние в Османската империя е в период на прогресивно отслабване, което диктува необходимостта от назначаването на енергичен и деен посланик, добре подготвен и способен да възвърне престижа и тежестта на Петербург на Босфора²³². През 1864 г. начело на руското посолство застава именно такъв човек – генерал-майор (генерал-лейтенант от 1865 г.) Николай Павлович Игнатиев. Това, което още на пръв поглед откроява новият дипломатически представител на Русия в Константинопол от предшествениците му, е неговото образование и дотогавашна кариера. Генерал Игнатиев завършва с отличие Николаевската академия на Генералния щаб, а първото му назначение зад граница е на поста военен агент в Лондон²³³. Самото обстоятелство, че руската мисия в Константинопол е оглавена от генералщабен офицер с предишен опит като военен агент има съществено значение за определянето насоката на нейната дейност в сферата на разузнаването. Фигурата на Игнатиев, заемаща толкова централно място в близкоизточната политика на Русия в конкретния период, има немалка роля и в осъществяването на руското разузнаване в Османската империя и на Балканите. По време на своята служба на Босфора руският посланик работи активно, вкл. и по събирането на военна и военнополитическа информация за нуждите както на самото посолство, така и на централните институции в Петербург.

Трябва да се признае, че Игнатиев доста успешно се вписва в ролята на „почтен шпионин“²³⁴, за което му помагат неговата енергичност, харизматич-

²³² Хевролина, В. Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатиев. Москва, 2004, с. 128 – 129.

²³³ Спосок генералам по старшинству. Санкт Петербург, 1898, с. 14.

²³⁴ Определението „почтен шпионин“ по адрес на посланика е често използвано от автори на трактати от XVII – XVIII век. Вж. напр. De Wiquefort, A. L'ambassadeur et ses Functions. Cologne, 1715, p. 161.

на личност и силно присъствие, позволили му за кратко време да се сближи с редица лица от държавния елит на Османската държава и да спечели тяхното благоразположение и симпатии. Една от главните задачи, които новият руски посланик поставя пред себе си при встъпването си на поста, е установяване на добри приятелски отношения с Високата порта²³⁵, като това, разбира се, е продиктувано от стремежа към укрепване на руските позиции и осигуряване на лостове за влияние върху правителството на султана, а не от дружески чувства към османците. В едно от ранните си писма до държавния канцлер Горчаков Игнатиев посочва първата си работа в османската столица – да се „обзаведе с връзки във всички партии“²³⁶. Не на последно място, благодарение на широкия си кръг от контакти, Николай Игнатиев може да бъде винаги прекрасно запознат с положението в империята, с дворцовите интриги, да разполага със сведения и компромати за висши османски чиновници.

Близки отношения руският посланик поддържа с редица лица от върховете на османското държавно управление, вкл. и с великия везир Махмуд Недим паша, от когото редовно получава различни сведения за империята и настроеността в Портата. През 1875 г. известният османски политик Джевдет паша пише следното: „Напуснах Одрин и Пловдив и стигнах до София. Моите наблюдения показват, че в България предстои голяма революция. Тъй като знаех, че моят писмен доклад великият везир Махмуд Недим паша веднага ще покаже на Игнатиев, реших да докладвам устно“²³⁷.

Редовно организирани в посолството пищни приеми и обеда служат не само за издигане на руския авторитет на Босфора, по време на танците и угощенията се обсъждат важни политически въпроси, обменят се мнения и информация между западните дипломати и османските министри, като последните се радват на руската щедрост, изразяваща се в скъпи подаръци, дарявани далеч не с безкористни цели²³⁸. От широко разпространената сред османските чиновници корупция активно се възползва и руският посланик в желанието си да си осигури благоразположението на дадено лице или да получи от него определено сведение.

Освен с османския държавен елит, Игнатиев се намира в постоянна връзка и комуникация с представители на християнските общности в Константинопол, които са негови редовни информатори. В своите спомени руският дипломат Карцов пише следното по този повод: „На неговите подчинени рядко им се удаваше да му съобщят новина, която той вече не знаеше. С настъпването на тъмнината при него пристигаха политически интриганти, или по-просто

²³⁵ Хевролпиа, В. Российский дипломат... с. 139.

²³⁶ Граф. Н. П. Игнатиев и православный восток. Документы. Переписка. Воспоминания. Москва, 2015, с. 637.

²³⁷ Цит. по: Канева, К. Н. П. Игнатиев – графът на българите. София, 2008, с. 50.

²³⁸ Хевролпиа, В. Российский дипломат... с. 136 – 138.

шпиони [...] Членове на руската колония, арменци и гърци доставяха на Игнатиев политически сведения, а той в замяна им оказваше административна и съдебна защита²³⁹. Често пъти руският посланик си служи и с разнообразни форми на натиск над определени лица с цел получаването на информация. Руските поданици, нарушили законите в родината си и намерили убежище в османската столица, се оказват удобен инструмент, който Игнатиев намира начин да използва за целите на разузнаването. Правото, което той сам си издейства, да отнема на такива лица руския паспорт, се явява лост за натиск, позволяващ те да могат да бъдат принудени да се превърнат в шпиони в замяна на разрешение да избегнат съдебно преследване в родината. Така например, в навечерието на войната от 1877 – 1878 г. Игнатиев получава чрез арменец на служба като преводач в американското посолство в Константинопол оригинален договор за доставка на американско оръжие за османската армия. Въпросният арменец като възнаграждение е помилван и получава право да се завърне безпрепятствено в Русия²⁴⁰. При друг случай Игнатиев привлича за тайна дейност един албански предводител, който по настояване на посланика изпраща семейството си в Русия²⁴¹.

Руският посланик използва сериозни суми, с които купува влияние и информация в османската столица и извън нея. През 1868 г. той предлага на външния министър Горчаков план за създаване на благоприятно за Русия обществено мнение в Европа чрез подкупване на някои чуждестранни кореспонденти в Константинопол, които да представят новините от Османската империя в по-благоприятна за Петербург светлина. Скоро на Игнатиев са отпуснати средства в размер на 30 хиляди франка годишно (през 1871 г. сумата е намалена на 20 хил.) за посочените цели²⁴². По този начин посланикът може не само да въздейства върху общественото мнение, но и да получава политически и военно-политически сведения от добре информирани местни и чуждестранни журналисти.

Игнатиев е активен привърженик на идеята за увеличаване на броя на руските консулства в Османската империя и обръща сериозно внимание на кадровия подбор на техните служители, от които се очаква да работят активно с местна агентура и да снабдяват посолството, а чрез него и Петербург, с информация. Благодарение на консулските доклади, постъпващи непрекъснато в руската мисия в Константинопол, Игнатиев е в течение на събитията на Балканите, може своевременно да отреагира или уведоми централните власти в Петербург. Така например, още през март 1876 г. Найден Геров съобщава на

²³⁹ Карцов, Ю. За кулисами дипломатии. // *Русская старина*, 1908, № 1, с. 91.

²⁴⁰ Хевролпиа, В. Российский дипломат... с. 152.

²⁴¹ Алексеев, М. Военная разведка в Российской империи..., с. 249.

²⁴² Пак там, с. 251.

руския посланик за готвеното в България въстание, за което на свой ред Игнатиев предупреждава външния министър²⁴³.

Често пъти по-голям проблем от набавянето на определена информация е нейното физическо доставяне до Петербург. Тъй като отправянето на секретни сведения като част от дипломатическата поща на посолството, запечатана с восъчен печат, е ненадежно поради факта, че такива пакети се отварят от османските служби, се налага Игнатиев да прибегва до някои импровизирани, но ефективни практики. По думите на един изследовател особено секретните свои донесения той изпраща в обикновени пакети, надписани с грозния почерк на неговия прислужник и адресирани не до външния министър, а до личния адрес на някой от третостепенните служители на Външното министерство. За по-сигурно пакетите се оставят да престоят няколко дни заедно със силно миришещи продукти, например риба, като ароматът трябва да придаде съвсем неподозрителен вид на отправяните донесения²⁴⁴.

Както вече стана ясно, Игнатиев активно работи за подпомагането и осъществяването на разузнавателни мисии, имащи за цел обезпечаването на Военното министерство с необходимата му за региона информация. Докато в други случаи между агентурата на военното и на външното ведомство може да се наблюдава повече съперничество, вместо взаимодействие, то Игнатиев сам, бидейки офицер от генералния щаб, проявява подчертано разбиране към нуждите на военното разузнаване и дейно работи в полза, вкл. и на Военното министерство. През юни 1871 г. той пише в отговор на отправеното до него искане да бъде разрешено командироването на щабс-капитан Биков в Османската империя: „Военното министерство вече не един път можа да се убеди в моята неизменна готовност да задъствам всички зависещи от мен средства за събиране на военно-топографска и военностатистическа информация за Турция и затова считам за излишно да Ви уверявам, че в настоящия момент също ще употребя всички зависещи от мен старания, за да дам възможност на щабс-капитан Биков да изпълни мисията си“²⁴⁵. Тези думи на Игнатиев определено са подкрепени и с дела. Руският посланик поддържа постоянна кореспонденция с генерал Обручев, военния министър Милютин и кавказкото военно началство по всички въпроси, отнасящи се до събирането на военна информация и изучаването на бъдещия военен театър²⁴⁶. Той поема върху себе си ръководството над дейността на офицерите, изпращани за топографски заснемания и събиране на информация в различни части на Османската империя, сам инициира и координира подобни разузнавателни мисии. Нему принадлежи и идеята за организиране на мисия на руските военни топогра-

²⁴³ Капева, К. Н. П. Игнатиев – графът на българите, с. 54 – 55.

²⁴⁴ Болтунов, М. Душа разведчика под фрактом дипломата. Москва, 2012, с. 51.

²⁴⁵ РГВИА, ф. 401, оп. 2, а. с. 85 (1871 г.), л. 5.

²⁴⁶ Гюков, О. Русская военная разведка в Болгарии в 1856 – 1878 гг.

фи през 1867 г., обсъдена предварително в кореспонденцията му с министър Милютин²⁴⁷. Въобще Игнатиев, дали заради своя опит като военен агент или поради разбирането си за важността от информация за руската блискоизточна политика и стратегия, оказва всестранно съдействие на военното разузнаване, като прави това с необходимия финес, който да не позволи дискредитацията му пред местните власти.

* * *

В двете мирни десетилетия след подписването на Парижкия мирен договор руското военно разузнаване на Балканите е в процес на изграждане както на агентурен апарат, така и на специалисти, които да се занимават със системното изучаване на този така важен за Русия регион. В продължение на целия разглеждан период обаче собствената агентура на Военното министерство остава малобройна, нейният постоянен състав се изчерпва с поста на военния агент в Константинопол, а дейността ѝ се контролира от Външното ведомство и посланика на Петербург при Високата порта. Разузнавателна дейност протича в контекста на подготовката на руския щаб за бъдеща война срещу Османската империя. Като грешки в предишните кампании руските стратегии отчитат разтеглените във времето военни действия, които костват немалко материални ресурси и загуби в жива сила, следствие от болести и лошо военномедицинско обслужване, а в последната война дават възможност за образуване на антируска коалиция. Възприетата и формулирана от ген. Обручев стратегия за военни действия на Балканите, залагаща на светкавична сухопътна офанзива, налага необходимостта от подробно проучване и картографиране на вероятния боен театър. Тези данни трябва да осигурят оперативността на руските войски и бързото им придвижване по главното направление към Цариград. Това поставя военно-топографското разузнаване във фокуса на разузнавателната дейност, провеждана и координирана от Главния щаб и подчинения му Военнонаучен комитет, ръководен от генерал Николай Обручев. Самият той нееднократно подчертава важността на този вид подготовка като особено важно условие за успеха в една бъдеща кампания на Балканския полуостров. Оттук произтичат и задачите, с които биват изпращани на Балканите руските офицери разузнавачи. С набавянето на материали за картографирането на Европейска Турция е натоварен и военният агент в Константинопол, в по-малка степен и руските консули в българските земи. Секретността при разузнавателната работа не е на високо ниво, в крайна сметка целта не е проникване в тайните на Османската империя, а акумулиране на информация, която да послужи за стратегическото планиране на

²⁴⁷ РГВИА, ф. 402, оп. 3, а. е. 80, л. 1.

една бъдеща война и да бъде на разположение на руската армия в случай на такъв въоръжен конфликт. Създаването на нелегални резидентурни мрежи и откровенният шпионаж заемат по-задно място в арсенала от методи за набавяне на информация. Тайната агентурна работа се осъществява от военния агент и дипломатическите представители по места, но основния обем от сведения те добиват главно чрез контактите си с местното население и османските власти. Изпращаните на разузнавателни мисии офицери също нямат за задача вербуването на местна агентура.

Ако избързаме напред, трябва да признаем, че за бързата и успешна офанзива на руската армия в началото на кампанията през 1877 г. съществена роля има предварителната разузнавателна подготовка. Войските на генерал Гурко разполагат с информация, която им помага да подберат най-удобните пътища за настъпление и само три седмици след форсирането на р. Дунав да преминат през старопланинските проходи в Южна България. Вярно е обаче също така, че завършената през 1876 г. военно-топографска карта на Европейска Турция, макар и попълваща много бели петна, не е лишена от неточности, което си проличава например в боевете при Плевен²⁴⁸. Интересен факт е, че целият труд на руския Главен щаб по картографиране на Балканския полуостров и особено българските земи се оказва засенчен от работата на един австрийски учен и пътешественик на име Феликс Каниц, който, без да разполага с цял корпус военни топографи и архив от материали, успява да състави по-детайлна карта на проучените от него територии и при това проявява „търговски нюх“, продавайки я на Русия срещу немалка сума в навечерието на Освободителната война.

Разузнавателната дейност, насочена към изучаване на Османската империя като потенциален противник и на региона като цяло, почива главно на принципите на академичната дисциплина „Военна статистика“, от което произтичат и задачите на задграничната агентура. Военните агенти и руските консули на Балканите са натоварени със събирането на разнообразни статистически сведения, които формират информационна база и по идея би трябвало да служат за правилното оценяване на военния потенциал и възможности на предполагаемия противник, поведението на местното население при евентуална война, възможностите за снабдяване и изхранване на войските. В навечерието на войната от 1877 – 1878 г. обаче руският генералитет, поне в по-голямата си част, има занижена представа за мобилизационните, съпротивителните и боевите възможности на неприятеля; това създава фалшива увереност в бързия и лесен успех, което не може да е добра предпоставка за победа, в която и да е военна кампания. Ако Руско-турската освободителна война беше

²⁴⁸ Мартынов Е. Блокада Плевны (По архивным материалам). Санкт Петербург, 1900, чергеж 4 и 5.

завършила победоносно за Русия през лятото на 1877 г., днес бихме констатирани, че нейното разузнаване си е свършило блестящо работата. Само че рухването на плановете за мълниеносна война и проточването на кампанията през есента и зимата на 1877 – 1878 г. изважда на показ пропуските в подготовката на руския щаб и воденето на разузнавателната работа в мирно време. Един от най-важните уроци е, че мирновременната разузнавателна дейност, освен набавянето на сведения за военната статистика и изучаването на топографията на потенциалните бойни театри, трябва да включва и по-сериозна работата с тайна агентура.